D'R KOEËNWOOF

37 — 2016

Natuurreservaat Altenbroek bestaat twintig jaar

Rik Palmans

Toen het gebied rond het kasteel van Altenbroek in 1995 natuurreservaat werd, was het nog een landbouw- en bosgebied zonder speciale ecologische betekenis. Maar landschappelijk was het toen al heel mooi en het bood potentieel om zich te ontwikkelen tot een rijk natuurgebied. Na twintig jaar beheer beginnen de contouren daarvan zich af te tekenen, maar er blijft nog heel wat werk aan de winkel.

Op 30 januari 1996 werd in het kasteel van Altenbroek de overdrachtsakte ondertekend waarbij Natuurpunt (dat toen nog Natuurreservaten heette) 127 ha van het kasteeldomein verwierf (1). Het Nederlandse Natuuurmonumenten, dat ten zuiden van Noorbeek al diverse terreinen als natuurgebied beheerde, kocht 27 ha die net over de grens liggen (2). Het kasteel zelf, samen met het park en enkele aanpalende weilanden, ging naar de Nederlandse zakenman Wim Claessen (3).

Zoals op de kaart te zien is, valt het reservaat op Belgisch grondgebied uiteen in twee delen. Het westelijke deel ligt in de vallei van de Noor – de oude naam, Langwater, lijkt helaas verloren te gaan – en bestond op het ogenblik van de aankoop vooral uit akkers en weilanden. Het oostelijke deel, dat vooral in de vallei van de Voer ligt, omvat onder meer de vroegere Schoppemerheide en was in 1996 grotendeels bebost.

Joost Dewyspelaere is sinds de aankoop vanuit het hoofdbestuur van Natuurpunt verantwoordelijk voor het uitstippelen en opvolgen van het beheerplan. Lokaal lag de verantwoordelijkheid voor de praktische uitvoering ervan bij Fred de Warrimont, die tot 2015 de conservator was. Jean Bonten hield als beëdigd wachter toezicht op alles wat in het reservaat gebeurde. Samen met nog enkele mensen uit Voeren vormden zij een (nog altijd bestaande) werkgroep die – omdat ze beter vertrouwd zijn met de lokale gevoeligheden – Natuurpunt adviseert en ook af en toe zelf de handen uit de mouwen steekt.

Van landbouw- naar natuurgebied

Op het ogenblik van de aankoop waren tal van percelen nog in gebruik als akker en weiland en rustte er bovendien een erfpacht op. Natuurpunt onderhandelde daarom met de gebruikers van die gronden. In sommige gevallen resulteerde dat in een ruiloperatie, zodat de centraal gelegen percelen werden opgegeven in ruil voor

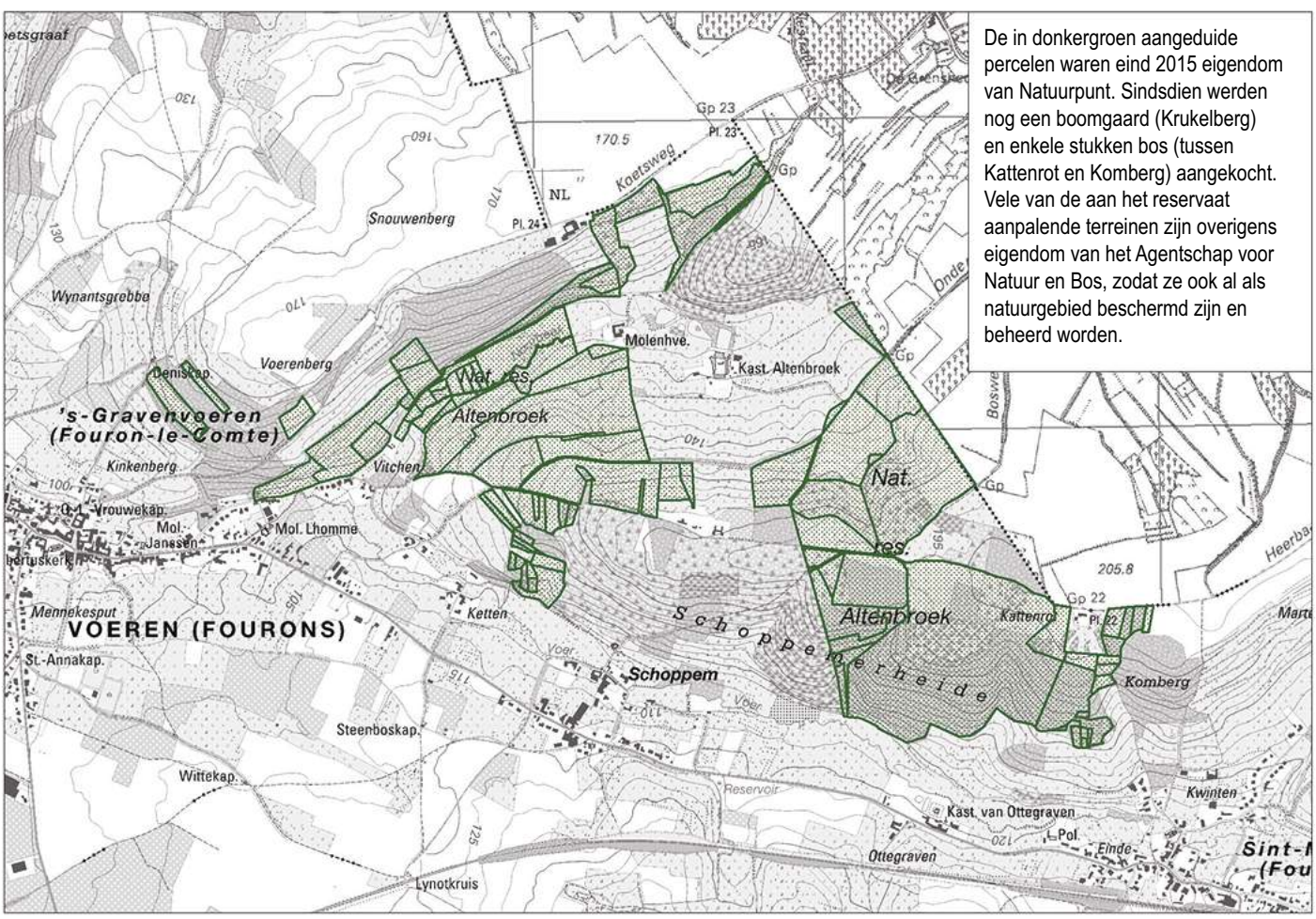

De in donkergroen aangeduide percelen waren eind 2015 eigendom van Natuurpunt. Sindsdien werden nog een boomgaard (Krukelberg) en enkele stukken bos (tussen Kattenrot en Komberg) aangekocht. Vele van de aan het reservaat aanpalende terreinen zijn overigens eigendom van het Agentschap voor Natuur en Bos, zodat ze ook al als natuurgebied beschermd zijn en beheerd worden.

In 2000 werd het sparren- en beukenbos in de Vitschen gerooid, met de bedoeling er een soortenrijk grasland te laten ontstaan. Er ontwikkelde zich in eerste instantie een bremvegetatie. In 2016 werd die voor het grootste deel gemaaid om de verruiging tegen te gaan. Op de achtergrond zijn nog de akkers zichtbaar die sindsdien ook in weiland zijn omgezet.

het gebruik van een terrein aan de rand. Of er kwam een afspraak waarbij wel begrazing mogelijk bleef, maar zonder gebruik van kunstmest. Ook nu nog zijn er beheerovereenkomsten met vier boeren.

Het was en is immers niet de bedoeling alle akkers en weilanden aan de natuur over te laten. Vooral in de vallei van de Noor streeft Natuurpunt juist naar een behoud van soortenrijke kalkgraslanden. Dan is een aangepast maai- en/of graasbeheer zelfs vereist om die in stand te houden. Als dat kan gebeuren door landbouwers uit de streek, bespaar je niet alleen personeelskosten maar schep je ook een maatschappelijk draagvlak voor het natuurreservaat.

Landbouwgrond, vaak het resultaat van het werk van generaties boeren, omzetten in natuurgebied is niet vanzelfsprekend. Zeker in de beginfase leefde er behoorlijk wat ongenoegen bij de Voerense boeren over het creëren van een reservaat. Toen Natuurpunt het jaar na de aankoop de prijs van de Culturele Raad van Voeren kreeg toegekend, noemde een landbouwer dat een 'regelrechte schande' (4). Intussen zijn de verhoudingen wel wat minder scherp geworden, maar af en toe krijgt Natuurpunt toch nog altijd de wind van voor – bijvoorbeeld als ze op enkele percelen de vruchtbare bovenlaag wil laten afschrapen, of als blijkt dat everzwijnen het reservaat gebruiken als uitvalsbasis om in weilanden en maïsakkers in de omgeving naar voedsel te zoeken.

Het 'opwaarderen' van natuurgebieden naar een nog hogere biodiversiteit is overigens een verplichting die alle landen van de Europese Unie zijn aangegaan in de Natura-2000-habitatrichtlijnen. Zowel het Agentschap voor Natuur en Bos (ANB, een dienst van de Vlaamse overheid) als gesubsidieerde particuliere verenigingen als Natuurpunt dragen daarin een grote verantwoordelijkheid.

Kalkgraslanden

Een onbemest grasland op een kalkbodem is voor België en Nederland een zeldzaam habitattype. In die landen dagzoomt kalk al niet op erg veel plekken en niet bemeste weilanden zijn er door de intensieve landbouw sinds de uitvinding van kunstmest ook al uitzonderingen. Ook in Altenbroek schoot er eind vorige eeuw bijna niets van over. Maar heel wat percelen lenen zich wel voor een herstel van die vroegere situatie.

Daarvoor moet je de meststoffen – vooral nitraten en fosfaten – waarmee de bodem decennia lang is aangerijkt, weer weg zien te krijgen. Planten nemen die stoffen op en dus kun je door het afvoeren van biomassa – het maaisel – de bodem weer verarmen. Het lijkt paradoxaal dat de vegetatie het dan beter doet. Kwantitatief, wat het volume betreft, is dat ook niet zo: sterke groeiers,

Op de vroegere maisakkers op de Schoppemerheide lieten de beheerders een spontane ontwikkeling van de vegetatie toe. De planten die daar het eerst van profiteerden waren bijvoorbeeld akkerdistels. Maar na enkele jaren verdwenen ze grotendeels vanzelf en kwam er een bos met vooral berken voor in de plaats.

De Moffert: enkele decennia niet meer bemesten leidde tot een soortenrijk grasland.

die veel biomassa opleveren, zullen juist achteruit gaan. Maar daarvan profiteren andere, trager groeiende soorten, die met minder tevreden zijn. Je krijgt dus een lagere opbrengst maar een hogere biodiversiteit: meer soorten planten, die vaak ook een stuk zeldzamer zijn.

Maaien – en afvoeren van het maaisel – en/of begrazing zijn de klassieke methodes om dat doel te bereiken. Maar vooral voor fosfaten kan het vele jaren duren eer alles is weggewerkt. Op een weiland in de Moffert leidde dat toch al tot heel mooie resultaten. Er bloeien weer overvloedig margrieten en ook harige ratelaar, ruige weegbree en klavervreter, soorten die in de Voerstreek al erg zeldzaam waren geworden, zijn er algemeen aanwezig.

In 2009 startte een Europees project, LIFE Hélianthème, om in de Maasvallei kalkgraslanden te herstellen. Er was een budget van € 4,8 miljoen voor beschikbaar en ook Altenbroek kreeg daar een stukje van toegewezen. Dat werd gebruikt om in 2011 in totaal drie ha, op drie verschillende plaatsen, te laten afgraven. De rijke bovenlaag werd weggeschraapt, zodat de armere kalkbodem eronder bloot kwam te liggen. Op de satellietfoto op pagina 6 van enkele jaren geleden zijn die plekken nog duidelijk te zien.

De oppervlakte was heel beperkt. Zo'n ingreep kost niet alleen enkele duizenden euro's per hectare, maar de gemeentelijke overheid weigerde ook, uit schrik dat er bodemerosie zou optreden, een vergunning te geven voor een grotere oppervlakte.

In de afgegraven percelen herstelt de vegetatie zich bijzonder traag, maar het zou voorbarig zijn om daaruit te concluderen dat het experiment is mislukt. Hier er daar verschijnen al soorten die relatief zeldzaam zijn, zoals wondklaver, duifkruid en grote tijm. Om het herstel te stimuleren, werd in 2014 en 2015 hooi, afkomstig van een soortenrijk grasland op de Sint-Pietersberg, op enkele afgegraven plekken uitgestrooid, in de hoop dat het daarin aanwezige zaad hier ontkiemt.

Bij een tweede Europees project, LIFE Pays Mosan (gestart in 2015), werd gekozen voor een andere aanpak: uitmijnen. Nitraten zijn gemakkelijk weg te krijgen: bij elke maaibeurt zie je de concentratie ervan in de bodem dalen. Maar voor fosfaten moet je het echt enkele tientallen jaren volhouden. Bovendien, als er nog maar weinig nitraat beschikbaar is voor de planten, zal ook de opname van fosfaat bijna stilvallen. De truc is extra nitraat – in de vorm van kunstmest – uitstrooien en daardoor de opname van fosfaat stimuleren. Door minstens twee of drie keer per jaar te maaien en het gras af te voeren, kun je al in een paar jaar een sterke verarming van de bodem teweeg brengen. Op zandgronden in de Kempen en de Peel is die techniek al met succes uitgeprobeerd. Maar op kalkgrond, zoals bij ons in de Voerstreek, is er nog geen ervaring mee. Daarom begeleidt een ploeg van de Universiteit Gent dit experiment, waarvan de praktische uitvoering berust bij Gabriël Erens uit Kanne.

Op de afgegraven stukken – zoals hier Op Gensenmargen – verloopt de ontwikkeling van de nieuwe vegetatie een stuk langzamer, maar de toekomst ziet er veelbelovend uit.

Bossen

Het oostelijk gedeelte van het reservaat bestaat grotendeels uit bossen; in het westelijke deel zijn er veel minder. De meeste waren er al in de achttiende eeuw (5). Maar dat wil niet zeggen dat ze bestonden (en nog bestaan) uit eeuwenoude woudreuzen. Het zijn meestal halfnatuurlijke bossen: er werden wel geregeld bomen gekapt, maar de vervanging daarvan door nieuwe bomen werd aan de natuur overgelaten. Op die manier ontstond op de dalhellingen

het voor onze regio typische 'middenbos', gekenmerkt door een vrij intensief kapbeheer. In de loop van de vorige eeuw werden de bossen wel meer aan een natuurlijke successie overgelaten. Dat is niet noodzakelijk een goede zaak voor hun biodiversiteit; in Nederlands Zuid-Limburg ging de hellingbosflora in die periode juist achteruit (6).

In de enkele gevallen dat er in het verleden wel aanplant gebeurde – van sparren of lorken, die hier van nature niet voorkomen – zijn die in de afgelopen twintig jaar gekapt om plaats te maken voor een inheemse vegetatie. Zulke kappingen vielen overigens niet altijd in goede aarde bij de plaatselijke bevolking. Klaarblijkelijk hebben bomen in onze moderne samenleving een 'heilige' status gekregen en wekt het kappen van om het even welke boom het ongenoegen van veel mensen op.

Natuurbeheer is echter gericht op een zo groot mogelijke diversiteit en op het beschermen van habitats die door de moderne land- en bosbouw dreigen te verdwijnen. De ecologische waarde van een sparrenbos is weinig groter dan die van een maïsakker. Een groot verlies is het dus niet wanneer dat voor de bijl gaat.

Wat er in de plaats komt, hangt af van de in het beheerplan vastgelegde doelstellingen. Als je het terrein helemaal aan zich zelf overlaat, komt er uiteindelijk altijd een gemengd loofbos. Dat is de 'climaxvegetatie' in onze streken met hun gematigd klimaat. Afhankelijk van de ondergrond is de soortensamenstelling wel verschillend. Op de valleihellingen van de Voerstreek dagzoomt onderaan kalk, maar die strook is bijna overal omgezet in weilanden. Hogerop komt een 'vuursteeneluvium' aan het oppervlak: de kalk die er ooit zat, is al lang weggespoeld en er blijft een dik pakket vuursteen (silex) over. Waarschijnlijk zijn grote gedeelten van dat bos ooit heide geweest; er zijn diverse plaatsnamen die daarnaar verwijzen. Nu groeit op dergelijke voedselarme terreinen een eiken-berkenbos, zoals we dat ook kennen op de zandgronden van de Kempen of in de Ardennen.

Op een kalkrijke ondergrond groeit een eiken-haagbeukenbos, tenminste als het de gelegenheid krijgt zich gedurende enkele eeuwen te ontwikkelen. Maar als er een intensief kapbeheer plaatsvindt, krijg je voornamelijk boomsoorten die zich in een jong bos thuis voelen, es en esdoorn bijvoorbeeld. Dat is in de meeste bossen van dit type in de Voerstreek het geval, waarschijnlijk omdat er vroeger geregeld bomen in werden gekapt en het bos daardoor bleef steken in de beginfase van zijn successie. Dergelijke jonge bossen kunnen ecologisch ook heel interessant zijn omdat op de open plekken veel licht tot de bodem kan doordringen. Essen komen ook pas laat in de lente in blad, iets waar de voorjaarsflora op de bosbodem eveneens van profiteert.

Een mooi voorbeeld daarvan is de zuidelijke bosrand aan de Voszolder, tussen Schophem en Ottegroeven. De open plekken zijn daar bewust nog groter gemaakt, om de groeikansen van de purperorchis – een van onze mooiste inheemse orchideeën – te vergroten. In een dergelijke open bosrand ontwikkelt zich ook een zoom van lage struiken en bramen. Die is interessant voor de hazelmuis. Die soort bereikt in de Voerstreek de noordgrens van zijn verspreidingsgebied en de bescherming ervan is dus heel belangrijk. Er bestaat immers een risico dat door de versnippering van het landschap zijn woongebieden van elkaar geïsoleerd raken. De kleine populatie op zo'n 'eiland' is erg kwetsbaar. Lange stroken met een geschikte habitat maken het mogelijk dat verschillende populaties toch in contact met elkaar kunnen blijven. Niet alleen de bosranden van de Voerense bossen spelen daarin een belangrijke rol. De vegetatie langs de spoorlijn vormt eveneens een voor de hazelmuizen onmisbare corridor.

Schoppemerheide

In 1996 schoot van dit heidegebied alleen nog maar de naam over. Op de Ferrariskaart uit 1778 is te zien dat in die tijd de ontginning van de *Bruyère de Choppem* in het beginstadium was (7). In 1851 was de Schoppemerheide nog altijd maar gedeeltelijk ontgonnen (8). In de toen nog zelfstandige gemeente 's-Gravenvoeren was er alles samen 34,5 ha heide, maar vermits er ook andere plaatsnamen met '-heide' waren (en nog zijn), mag je ervan uitgaan dat de Schoppemerheide daar slechts een deel van uitmaakte (8). In het midden van de negentiende eeuw waren er overigens opvallend veel schapen in de Voerdorpen: in 1831 in 's-Gravenvoeren, toentertijd een dorp met 1.238 inwoners, 19 kudden van elk ongeveer tachtig dieren (9). Een derde daarvan waren merino's – waarschijnlijk eigendom van de kasteelheer van Altenbroek, die zich op de kweek van dat ras toelegde (10). Tien jaar later waren er 1.500 schapen, tegenover 200 paarden en 320 runderen (11).

Het aantal plantjes struikheide was op het einde van de vorige eeuw op één hand te tellen. Het oude heidegebied was omgezet in akkers en weilanden, of bebost. Dat bos was niet alleen het op die grond van nature voorkomende eiken-berkenbos, maar ook aanplant van lork, douglas- en fijnspar en robinia. Bovendien kwam de Amerikaanse vogelkers er overvloedig voor, maar het is niet duidelijk of die er bewust is geïntroduceerd. Hoe dan ook, het gaat om soorten die je liever niet in een natuurgebied hebt. De enige 'vreemde bomen' die mochten blijven staan, waren een grote

Open plekken aan de zuidkant van het bos geven kansen aan warmteminnende planten als de purperorchis.

© 2015, Google, DigitalGlobe

spar (omdat er 's winters ransuilen in komen schuilen) en enkele grote taxusbomen rond een oude drinkpoel. Die laatste staan er immers al zo lang dat ze als een belangrijk landschapselement kunnen worden beschouwd. Er moest wel een stevige omheining rond worden geplaatst. Taxus is bijzonder giftig en het is al voorgekomen dat koeien, bij gebrek aan ander sappig groen, ervan gingen eten – met de dood tot gevolg.

De ongewenste soorten werden dus gekapt, maar de kapvlakte kende al snel een ongebreidelde uitbreiding van adelaarsvaren. Om die weg te krijgen werd de bovenste bodemlaag 'geplagd' (= met een bulldozer weggeschraapt) of werd er intensief gemaaid. Omdat die ingrepen pas enkele jaren geleden zijn gebeurd, is de evolutie naar het gewenste vegetatietype nog maar in het beginstadium. Wat er uiteindelijk zou moeten komen is overigens niet de 'purperen hei' die we kennen uit de Kempen. In de Voerstreek verwachten we eerder een 'heideschraalgrasland', waarin struikheide niet de dominerende soort is.

De akkers raakten spontaan bebost, vooral met ruwe berk. De bomen staan nu nog ontzettend dicht bij elkaar, maar toch is het de bedoeling er zo weinig mogelijk in te grijpen en er een natuurlijke successie te laten plaatsvinden. Zo'n proces vergt tientallen jaren, maar zal uiteindelijk leiden tot een bos met een grotere verscheidenheid. Het dode hout dat blijft liggen, draagt ook bij tot een hogere biodiversiteit, vooral wat zwammen en insecten betreft.

In de beginfase van die successie verschenen er overigens vooral akkerkruiden. Zoals akkerdistel, en vooral bij de landbouwers uit de streek leidde dat nogal eens tot ongenoegen. De Belgische wetgeving kent immers nog altijd een verplichting tot het verdelgen van distels. Volgens Natuurpunt is die volledig achterhaald – ze stamt nog uit de tijd dat de boeren het graan met een handzeis moesten maaien – en is het beter de natuur zijn gang te laten gaan. Na een paar jaar verdwijnen de distels vanzelf en in die tussenperiode trekken ze vlinders en vogels aan. Maar het kwam diverse keren tot een klacht bij het gemeentebestuur, waarop Natuurpunt ze toch telkens door een beheerploeg liet maaien.

In dit deel van het natuurreservaat lopen al van in het begin Galloway-runderen rond. Het stuk dat voordien weiland was, is daardoor nu nog altijd een open grasland. (Al groeien er op enkele plekken ook adelaarsvarens, omdat er van het plaggen afkomstig bodemmateriaal is gestort.) De oorspronkelijke bedoeling was dat de runderen ook elders in het bos open plekken zouden doen ontstaan en/of openhouden. Daarom bleven ze in het begin ook 's winters in het reservaat. Maar het bleek dat, als de dieren het moesten stellen met wat ze dan aan voedsel vinden, er problemen konden optreden bij het werpen van de kalveren in het voorjaar. Dus is de regeling nu dat ze de wintermaanden doorbrengen op een boerderij in Mechelen, waar er een stal is en ze kunnen worden bijgevoerd.

Aanvullende landschapselementen

Vaak moet je de vaste regels in het natuurbeheer met de nodige soepelheid toepassen. Een voorbeeld daarvan is het optreden tegen niet-inheemse soorten. In principe willen we die weg. Maar in de tweede helft van de negentiende eeuw liet de toenmalige eigenaar van Altenbroek, om het kasteelpark te verbinden met het omringende landschap, verspreid kleine opvallende boomgroepen aanplanten. Die platanen of lindes zijn duidelijk vreemde elementen, maar precies om hun cultuurhistorische en landschappelijke betekenis moeten ze zeker blijven staan.

Op enkele plaatsen staan ook mooie knotbomen. Een speciale aandacht verdienen daarbij de knothaagbeuken (zoals op de foto hiernaast). In voorbije eeuwen vervulden ze de rol van grensmarkering. Knotessen leverden in de vroegere landbouweconomie hout, voor stelen van rieken en schoppen bijvoorbeeld, en de takken konden in abnormaal droge perioden dienen als bijvoedering voor het vee.

Op enkele percelen werden hoogstambomen van oude fruitrassen aangeplant. Velen associëren de Voerstreek immers met dergelijke boomgaarden. Als 'plukboomgaard' bieden ze ook de kans om bezoekers in het najaar te laten meegenieten van de opbrengsten ervan. Van het fruit dat blijft liggen maakt onder meer de das dankbaar gebruik.

Voor de das is een kleinschalig landschap, met weilanden en houtkanten, de ideale habitat. In de houtwallen – 'graften', die ontstaan zijn op de vroegere rooigrenzen van het oorspronkelijke bos – kan hij zijn burcht uitgraven. In de omringende weiden vindt hij zijn hoofdvoedsel, regenwormen. Wat hem overigens

niet verhindert om ongeveer alles wat eetbaar is – van mais tot de larven in uitgegraven wespennesten – naar binnen te spelen. Er zijn diverse burchten in het reservaat en wie aandachtig rondkijkt, ziet overal hun wissels – de vaste paadjes die ze volgen – en de mestputjes waarmee ze de grens van hun territorium markeren.

De Noor (foto hiernaast) is de enige waterloop die door het reservaat loopt. In het landschap is nog te onderkennen dat ze ooit brede meanders vormde. Maar voor de werking van watermolens en om akker- en weidegrond te winnen werd ze in een rechte bedding gedwongen. Dat leidde op zijn beurt tot diepe insnijding en om dat tegen te gaan werden drempels geplaatst. Natuurpunt zou die graag weghalen om opnieuw een natuurlijk verloop te krijgen, wat de biodiversiteit van zowel de beek zelf als van de aanpalende terreinen ten goede zou komen. De overheid weigert tot nu toe echter de toestemming daarvoor te geven.

Voor amfibieën zijn de poelen in de weilanden belangrijk. Vroeger waren dat uitgegraven kommen waarvan de wand bekleed was met leem. Een geul van op de weg leidde het afstromende regenwater ernaartoe. Later kwamen er betonnen bakken voor in de plaats. Maar door hun steile wanden waren die vaak een dodelijke val voor amfibieën en andere dieren die erin terecht kwamen. Daarom kozen zowel ANB als Natuurpunt ervoor om de bakken gedeeltelijk op te vullen met silex en ook aan de buitenkant stenen te stapelen. De diertjes kunnen dan niet alleen makkelijk in en uit de bak kruipen, maar ze vinden onder de stenen ook een schuilplaats. Vooral de vroedmeesterpad, die in het reservaat op enkele plaatsen voorkomt, zou daarvan moeten profiteren.

Wandelgebied

Altenbroek zit nog altijd in de overgang van landbouw- naar natuurgebied. Maar voor wandelaars is het toch al een zeer aantrekkelijke omgeving en het gebied trekt nu al tal van bezoekers aan. Een natuurreservaat optimaal toegankelijk maken is belangrijk om een zo groot mogelijk publiek te overtuigen dat natuurbescherming absoluut nodig is, en leden en sympathisanten van een natuurvereniging te tonen wat het resultaat is van hun bijdrage. Dat kan makkelijker in een gebied dat minder kwetsbare habitats herbergt. Altenbroek past uitstekend in dat plaatje.

Uiteraard moet die bezoekersstroom in goede banen worden geleid. Meestal is 's-Gravenvoeren of Noorbeek het startpunt van de wandeling; beide dorpskernen bieden voldoende parkeergelegenheid en na de wandeling kun je daar iets gaan eten en/of drinken. Natuurpunt heeft langs de wandelpaden in het reservaat een groot aantal infoborden geplaatst. Recreatie en natuur lijken tot nu toe goed te combineren.

Oude plaatsnamen

Vroegere generaties gaven elk plekje in hun dorp een eigen benaming. Op het kadasterplan zijn enkele daarvan terug te vinden – vaak in een spelling die doet vermoeden dat ze zijn genoteerd door een Franstalige voor wie het plaatselijke dialect klonk als een soort Chinees. Ook de notariële akten in verband met de verkoop wemelen van de vreemde schrijfwijzen en spelfouten. Lokale heemkundigen als Meertens (12) en Waelbers (13) noteerden in de vorige eeuw al diverse plaatsnamen. Voor onderstaande lijst gingen we ook te rade bij Rob Brouwers, Guy Born, Roger Dodemont, Jean-Marie Geelen en Rina Lorquet-Spee. Voor het organiseren van het beheerwerk in het reservaat blijkt het gebruik van die namen overigens makkelijker dan de codes van het kadaster (vermeld in onderstaande lijst). Dat ze zo meteen ook bewaard worden in het collectieve geheugen, is mooi meegenomen.

De namen in cursief hebben betrekking op terreinen die geen eigendom zijn van Natuurpunt maar wel in de onmiddellijke omgeving van het reservaat liggen. (Bij elke naam zijn de kadastercodes vermeld; het cijfer achteraan is aangegeven op de satellietfoto op pagina 6.)

A g'n Galling: omgeving C2016 – 1
Belbarrière: C77d, C77e, C77f – 2
Bergswei: C18k, C18l, C18h, C18m – 3
Bovenhout: C1137 (noord) – 4
Bovenmeulenweide: C181c – 5
Broekerveld: C170a, C177b – 6
Drossert: C10a, C6a – 7
Galgenberg: C237a, C237b – 8
I g'nne Zel (In den Sel): C315a, C315b, C307, C318, C304a, C303a, C308a, C319 – 9
Jeankekant: C79, C80 – 10
Jonkfer (Steengewanden en Juffrouwendries): C77a, C77b – 11
Kattenrot: C113d, A917, A913b, A918c, A1916b, A914 (Westenberg), A914/02 (Bovenhoek), A893, A911b, A904, A908, A907 – 12

Kattenrotbos (ook Bovenhout genoemd, maar die naam komt al elders voor): A891a, A890b – 13
Keuken: C1096a – 14
Krukelberg (Krinkenberg, Krukkeberg): C1103a – 15
Kruishaag: C177d, C167b – 16
Meulenweide: C182e – 17
Mheerenbempt: C195e – 18
Moffert: C285, C286, C288a, C291, C294a, C295, C296 – 19
Mortsgraven: bij B1237 – 20 (*)
A g'n Rot (Aan de Beuk): C1135, C1150, C1151 – 21
Op Gensenmargen (Op Geuses Meargen): C149, C150d, C150c, C150e, C102 – 22
Op g'nne Zaal: C220 – 23
Op Kattelook: B957a, B959 – 24
Perenwei (Onder Snauwenbergerbos): C198b – 25
Schoppemerheide: C1131, C1130, C1132a, C1132b – 26
Sleutelsgraven: B1278 – 27 (*)
Snauwenberg: B1118, C18g, C20a – 28
Snauwenbergerbos: C198c – 29
Soerenborn (Saurenbempt): C75a – 30
Stasgrebbe: C20a – 31
Stashaag: C6a – 32
Thywissenhegge: C1133, C1134 – 33
Vitschen: C2219, C231a, C234a, C236, C237a, C237b – 34
Voerenberg: B962b – 35
Voszolder: C1137 (zuid), C1126, C1127, C1128 – 36
Wieëndel: C1006b, C1006c – 37
(*) Waren eigendom van Natuurpunt bij aankoop in 1996 maar werden, net als andere geïsoleerde kleine percelen, verkocht of geruild.

Bronnen

1. **Bemelmans, M**., 2003. *Altenbroek: 8 jaar natuurreservaat*. In: D'r Koeënwoof 26: 38-40.

2. **Dewyspelaere, J. & R. Palmans**, 2015. *Altenbroek: een natuurreservaat in de dalen van Noor en Voer*. In: Natuurhistorisch Maandblad 104 (12) [= De Levende Natuur 116 (6)]: 231-263.

3. **Brouwers, R**., 2015. *Altenbroek, een korte geschiedenis*. In: D'r Koeënwoof 36: 22-23.

4. **Palmans, R**., 1996. *Altenbroek natuurreservaat*. In: Voeren Aktueel 9 (3): 12-12.

5. **Vandekerhove, K., L. De Keersmaeker, R. Brys, H. Jacquemyn & L. Crèvecoeur,** 2015. *Beheer in de Voerense hellingbossen*. In: Natuurhistorisch Maandblad 104 (12) [= De Levende Natuur 116 (6)]: 276-282.

6. **Hommel, P & J. Schaminée**, 2016. *Achteruitgang van de hellingbosflora in Zuid-Limburg*. In: Natuurhistorisch Maandblad 105/4: 73-79.

7. **Walpot, M.**, 1959. *De evolutie van het agrarisch landschap in de Landen van Overmaas*. In: Heem 3 (4/5): 39.

8. **Del Vaux, H.**, 1851. *La découverte du Steenbosch*. Liège: 5.

9. **Vander Maelen, Ph.**, 1831. *Dictionnaire géographique de la Province de Liège*. Brussel: 73.

10. In *Cours d'Agriculture angloise* 9: 379-389, 1810, verschenen de statuten van de in 1805 opgerichte *Société pastorale pour le perfectionnement des Laines, par la propagation des Merinos et leurs croisement avec les brebis communes, dans les départements de l'Ourte, de Sambre-et-Meuse, de la Meuse-Inférieure, de la Roër et du Rhin-et-Mozelle*. Léonard Schiervel (zonder de!), 'cultivateur propriétaire à Altembrouck, près Fouron-le-Comte, membre du collège électoral du département de l'Ourte' – onze gewesten vielen toen onder Franse heerschappij – was er de secretaris van.

11. **Del Vaux, H.**, 1841. *Dictionnaire géographique de la Province de Liège, 2e éd., première partie, Rive droite de la Meuse*. Liège: 159.

12. **Nijssen, J.,** 2008. *Een toponiemenkaart van 's-Gravenvoeren uit 1932*. In: D'r Koeënwoof 30: 32-40.

13. **Waelbers, C.**, 1959. *'s-Gravenvoeren – Paden, plaatsnamen, gehuchten*. In: Heem 3: 8-11.

De Werkgroep Altenbroek maakt minstens eenmaal per jaar op het terrein een evaluatie van het gevoerde beheer. Te herkennen zijn hier (links) Fred de Warrimont, Justin Lorquet en Liselotte Bollen, en (rechts) Jean Bonten en Gabriël Erens – samen met een groep van Natuurpunt Riemst.

Het oosten en het westen van Voeren

Elza Vandenabeele

In het vorig Jaarboek schreef ik een stukje over het Voerense landschap. Daarin kwam de tegenstelling tussen het westen en het oosten van de gemeente Voeren even ter sprake. In deze bijdrage ga ik daar dieper op in, ook op de andere tegenstellingen tussen oost en west.

Wat we zien

We rijden vanaf de Maas naar het oosten en het land wordt hoger. Ook wordt het minder vlak, we zien meer bossen en weilanden en minder huizen. Kortom, we zijn bij de 'beusj-ule' beland, zoals die van 's-Gravenvoeren dat zeggen!

Wat meer in detail nu. In heel de gemeente Voeren is de horizon vlak maar in het oosten zijn er meer en diepere dalen met steilere hellingen. In die diepe dalen in het oosten lopen beekjes terwijl in het westen ondiepe droge dalen overheersen.

Andere verschillen: het westen kent meer akkers dan weiden, in het oosten overheersen weilanden en bossen.

Ook de bewoning is verschillend. Moelingen en 's-Gravenvoeren zijn relatief grote dorpen, je vindt weinig huizen er buiten. Het minder dicht bevolkte oosten heeft kleine dorpen, kleine gehuchten, verspreide boerderijen ook.

Hoe kunnen we dat verklaren?

Het land loopt op, van de Maas weg. Het oosten van Voeren is al Ardennenvoorland!

De Maas loopt door een vlak dal dat ze zelf afgezet heeft. Dan volgt een telkens hoger liggend vlak gebied met ertussen zachte hellingen. Dat zijn de Maasterrassen, de achtereenvolgende verlaten dalbodems van de Maas. Weet je wel hoeveel weg die Maas heeft afgelegd! Ooit stroomde ze langs Altenbroek naar de Rijn. Door de verdere opstuwing van de Ardennen en door breukvorming in het noorden is ze meer westwaarts gaan stromen. Intussen sneed ze zich steeds dieper in en vulde haar achtereenvolgende dalen op met het vele puin dat het ijstijdsmeltwater meevoerde.

Daarna waaiden de winden löss naar onze streken, fijn stof dat ze meevoerden uit de onbegroeide gebieden waar het ijs gesmolten was. Hoe lager het land hoe dikker het löss-pakket. Dat is onze vruchtbare leem geworden!

Buiten het Maasgebied, in het hogere oosten, liet de blijvend bevroren ondergrond toe dat in de zomer het vele smeltwater dalen uitspoelde. Na de ijstijden werden dat droogdalen die water voerden wanneer de dalbodem een ondoordringbare laag kruiste. Zo ontstonden de vele bronnen, op een kleiige laag die 'Vaalser groenzand' genoemd wordt. Die laag ligt onder de krijtlagen (die wij 'mergel' noemen en de geologen 'Gulpens Krijt'). Door de grotere hoogte was het leempakket hier veel dunner.

De waterkerende laag ontbreekt ten westen van Schophem en aan de andere kant van de Maas is ze er terug. Geologen denken dat ze ooit (ongeveer 50 miljoen jaar geleden) is weggeschuurd omdat daar toen het mondingsgebied van een grote rivier lag. Vanaf het Einde in Sint-Martens-Voeren krijgt de Voer daarom geen ondergrondse voeding meer tot aan de monding van het beekje van Noorbeek. Na 's-Gravenvoeren komt de Beek erbij. Ook die twee bijriviertjes hebben geen bronnen in hun benedenloop! Ook de Berwijn krijgt geen voeding op Voerens gebied.

De dikke leemlaag, de goede drainage (grind op krijt) en het vlakkere land maken van het westen prima akkerland. Dit is in feite Droog Haspengouw zoals de *terrasses de Dalhem*, de voortzetting over de taalgrens. En zoals Nederlands Zuid-Limburg, op de omgeving van Slenaken, Epen en Vaals na.

Akkers op het terras tussen Moelingen en 's-Gravenvoeren, nu vooral met mais.

De geschiedenis van het landgebruik

Vroeger was de hele streek als akkerland in gebruik: de mensen moesten eten en er was geen invoer. Dat was zo in heel West-Europa.

In de zestiende eeuw begon de weideeconomie in de streek rond Herve. Runderteelt werd er erg belangrijk. Keizer Karel verbood in 1548 de uitvoer van granen maar liet de uitvoer van veeteeltproducten vrij. De tienden op grasland werden afgeschaft. Tegelijkertijd kwam er meer vraag naar vlees en zuivel in de steden. (Bedenk dat Luik de hoofdstad was van een bloeiend onafhankelijk land!) Akkers werden beetje bij beetje weilanden en werden omheind met hagen. Ook de braak en de bossen (vroeger de

Ooit is hier (tussen Sint-Pieters-Voeren en de Crutzberg) een akker omgezet in een boomgaard, die nadien weer een akker werd.

gebieden waar de kudden vrij konden grazen) werden omgezet in omheinde weilanden. In deze gebieden buiten de dorpen werden afzonderlijk liggende veeteeltbedrijven gebouwd, alleen woonhuis en stallingen (met een hooizolder erboven), zonder schuur. Einde 18e eeuw was het Herfse landschap geboren! Een land dat vooral boter en kaas voortbracht. Rond 1850 kwamen daar de hoogstammen bij.

Deze evolutie werd versterkt omdat de vele hellingen en de vochtige grond het land meer geschikt maakten voor weiland dan voor akkerbouw. In de Duitse Allgäu deed zich hetzelfde voor en daar is de term *Vergrünländung* ontstaan die nu internationaal gebruikt wordt als 'vergrunlandung' (ook in het Frans, Engels, Duits…).

Dit was ooit een schuur, maar later werd de poort dichtgemetseld om de ruimte als (vee)stal te kunnen gebruiken. (De Plank)

Oostelijk Voeren lijkt wat bodem (de bovenste 1,20 m) en ondergrond (wat onder de bodem voorkomt) betreft sterk op het Land van Herve en daar is, wat later, de vergrunlandung ook begonnen. De Franse Villaretkaart uit 1748 toont het land van Herve vol omheinde weilanden. In het gebied dat tegenwoordig de gemeente Voeren omvat is daar nog niet veel van te merken. Alleen omheinde weilanden bij de huizen, soms met bomen. En een smalle strook weiland langs de beken. Verder akkerland en bos. Alleen rond de hoeve Stroevenbos en in Teuven zijn iets meer weilanden. Op de topografische kaart van 1882 zet de trend zich door: ook in Remersdaal en op de Plank komen er meer weilanden. Daarna werd in Oost-Voeren almaar meer akker in weiland omgezet. De invoer van tarwe (uit Noord-Amerika en ook uit Australië) versnelde het proces. (Zie *Het Voerense landschap* in het vorige jaarboek.) Rond 1950 was het oostelijk deel van Voeren 'vergroend'. Intussen waren in de weilanden nieuwe veeboerderijen gebouwd zonder schuur, tot 1960. De oudere bedrijven verbouwden hun schuur tot stal, wat nog altijd duidelijk te zien is.

En toen kwam de mais!

West-Voeren met zijn dik leempakket op goed gedraineerde ondergrond is niet zo geschikt voor weiland maar levert goed akkerland. Daarom is het westen nooit volledig in weiland omgezet. Nu de gemeente Voeren van hogerhand gemakshalve bij Haspengouw wordt ingedeeld, is dat in het nadeel van de boeren in de oostelijke dorpen. In de Belgische provincie Limburg bedoelt men met 'Haspengouw' meestal het noordelijke deel, vochtig Haspengouw. En het gevaar is reëel dat het droog-Haspengouws landschap van West-Voeren verkeerd beheerd wordt.

Waar wonen de mensen?

Er wordt verondersteld dat de eerste woningen in dorpen of gehuchten gegroepeerd waren, daar waar water voorhanden was. Dr. Hartmann en andere historici vonden dat de ontginning van het land vanuit de dalen gebeurd was. Van daar uit werden dan de bossen op de lagere hellingen en later ook die op het plateau gerooid en in akkerland omgezet. Daar, in de dalen waren dus de oudste bewoningskernen en op de plateaus kwamen er nieuwe, denk aan De Plank, Ulvend, Rodebos… Tot er waterleiding werd aangelegd hadden woningen op de hoogte waterproblemen. Ze hadden heel diepe putten of behielpen zich met regenwater of voerden water aan.

In de dorpen waren bijna alle huizen in oorsprong landbouwbedrijven, met

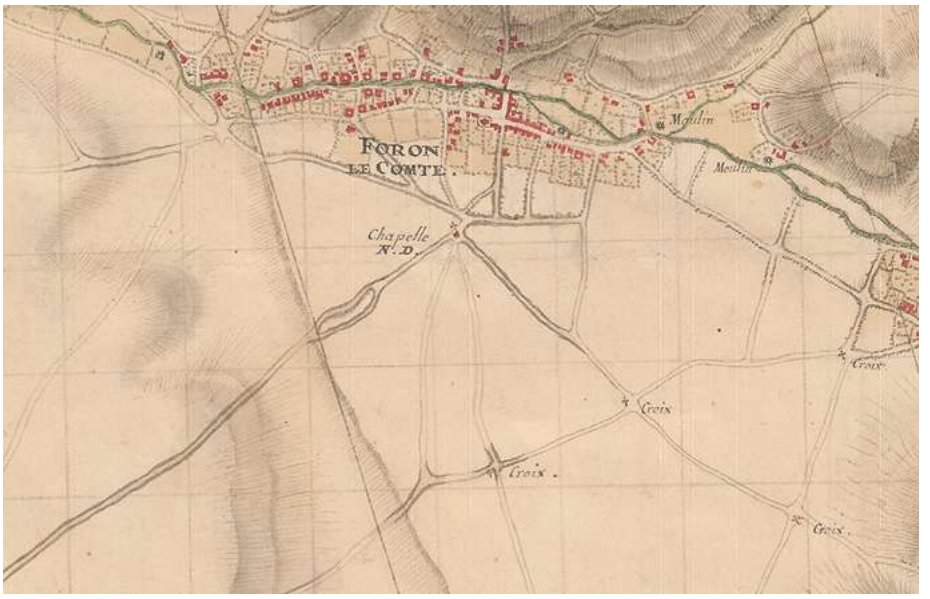

Links: uitsneden uit de Villaretkaart. Bovenaan 's-Gravenvoeren, onderaan Teuven en Remersdaal. (De Villaretkaart gaat met veel fantasie om met de spelling van de plaatsnamen: Tufle = Teuven!)

Bemerk hoe in 's-Gravenvoeren weiden en boomgaarden beperkt zijn tot de percelen bij de huizen terwijl in Teuven en Remersdaal de vergrunlandung al begonnen is.

Volgende pagina:

Bovenaan: Ferraris-kaart (1771-1778).

Midden: uitsneden uit de Belgische topografische kaart van 1882, hetzelfde gebied.

Het oosten wordt sneller groen!

Onderaan: hetzelfde gebied op de Bodemkaart van België. De bodem (de bovenste 1,2 m) is in de twee gebieden heel verschillend. De tinten rood en oker wijzen op leem.

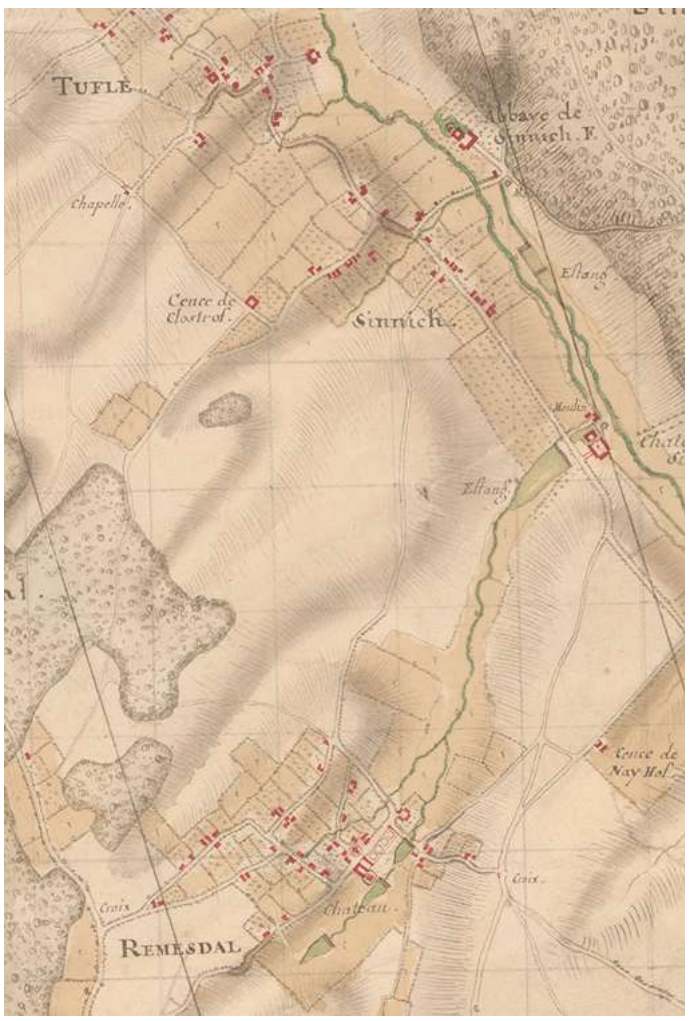

woning, stal en schuur. Met wat moeite kan men dat nog herkennen, al is de landbouwfunctie soms al lang weggevallen. De grotere bedrijven waren meestal in vierkant gebouwd. De veeteeltbedrijven die later gebouwd werden, na de vergrunlandung, hebben geen schuur. Ze liggen meestal tussen de dorpen of gehuchten in, rond Ulvend en boven Sint-Pieters-Voeren bijvoorbeeld. Oude hoeven zonder schuur vinden we niet in West-Voeren. Daar zijn wel meer fruitbedrijven dan in het oosten.

Zo waren de huizen gelegen, in het westen allemaal bijeen en in het oosten ook verspreid… tot de moderne tijd kwam met woningen langs alle wegen. En dat in west en in oost.

Maar er is meer!

Het valt op dat de bevolkingsdichtheid in west-Voeren veel groter is dan in het oosten. Hier speelt de afstand tot de Maas een rol, een gebied met tewerkstellingsmogelijkheden. Waar de mensen in het oosten vooral van landbouw en veeteelt leefden of de boerenbewoners van het nodige voorzagen, leefden er in Moelingen en 's-Gravenvoeren ook veel arbeiders die in het nabije Maasdal werk vonden. En vanzelf woonden er dan ook meer middenstanders. Die afstand tot de Maas werkt nog altijd door, tot in onze tijd.

Nog meer verschil tussen oost en west

Er is ook een mentaliteitsverschil, al sinds 'mensengeheugenis'. Nu minder sterk dan vroeger, maar toch! Door andere tewerkstelling, andere natuurlijke omstandigheden?

Er is meer. Is het je nooit opgevallen hoe groot de dialectverschillen zijn tussen de dorpen? Wel het sterkst tussen 's-Gravenvoeren en Sint-Martens-Voeren. De isoglossen, de lijnen die gebieden met ongeveer hetzelfde uitspraak aflijnen, lopen ongeveer noord-zuid. De dialectverschillen met de Nederlandse grensdorpen zijn voor elke dorp minder groot dan die met het Voerens buurdorp. Hoe is dat gekomen? Een vroeg-middeleeuwse kolonisatie door verschillende groepen en die nu nog haar invloed laat gelden? Is er daarom ook zo'n verschil in mentaliteit?

Er is nog meer.

Vóór de Franse tijd (1794) hoorden Teuven en Remersdaal tot het hertogdom Limburg, en Moelingen, 's-Gravenvoeren en Sint-Martens-Voeren tot het graafschap Dalhem (Die twee vormden met de heerlijkheid Valkenburg en het land van 's-Hertogenrade de Landen van Overmaas, onder Brabants bestuur.) Sint-Pieters-Voeren, landje apart, rechtstreeks onder de landcommanderij van Alden Biesen, was hier de uitzondering. Welke invloed hadden landgrenzen toen?

De Franse tijd bracht een ander bestuur in west en oost en dat bleef zo onder Nederland en België. De vier oostelijke gemeenten kwamen onder het kanton, vredegerecht en dekenaat Aubel, deel van het arrondissement Verviers. 's-Gravenvoeren en Moe-

FOURON LE COMTE
DUCHÉ DE

TEUVEN
DUCHÉ DE

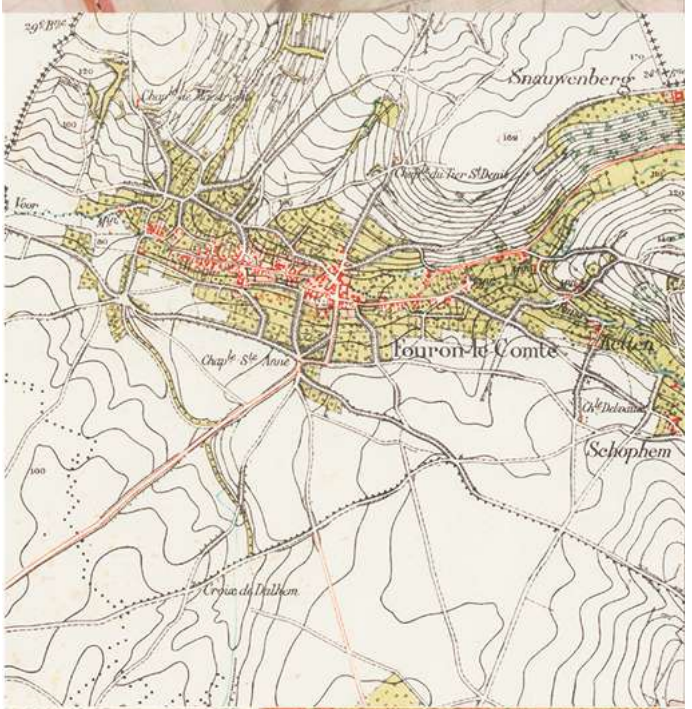
Snauwenberg
Fouron-le-Comte
Schophem

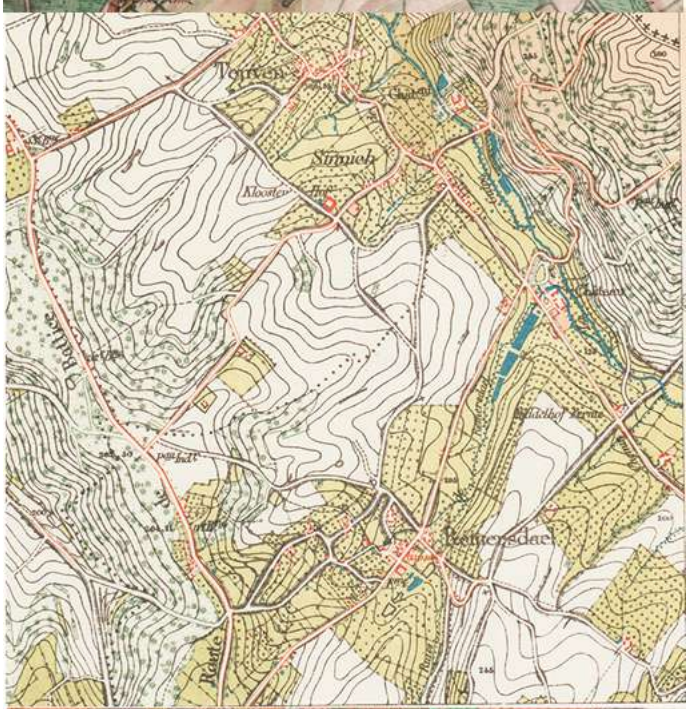
Teuven
Simmels
Kloster
Teutenesdael
Route

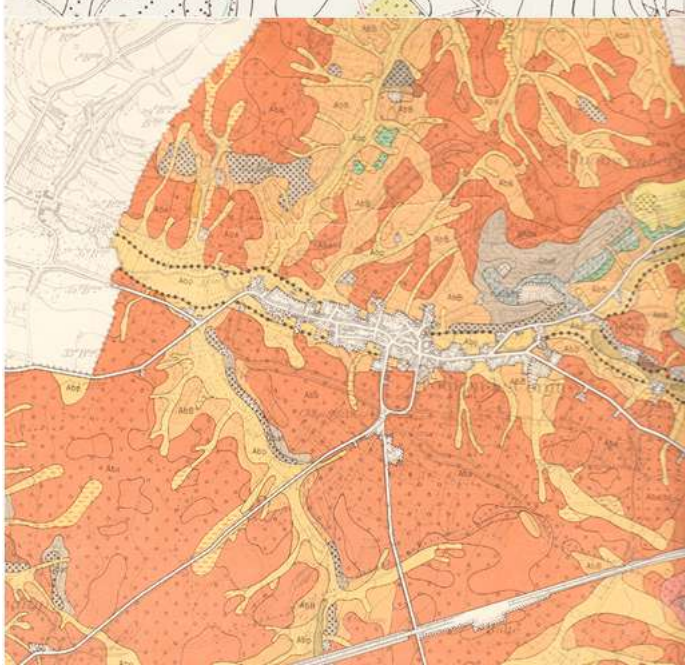

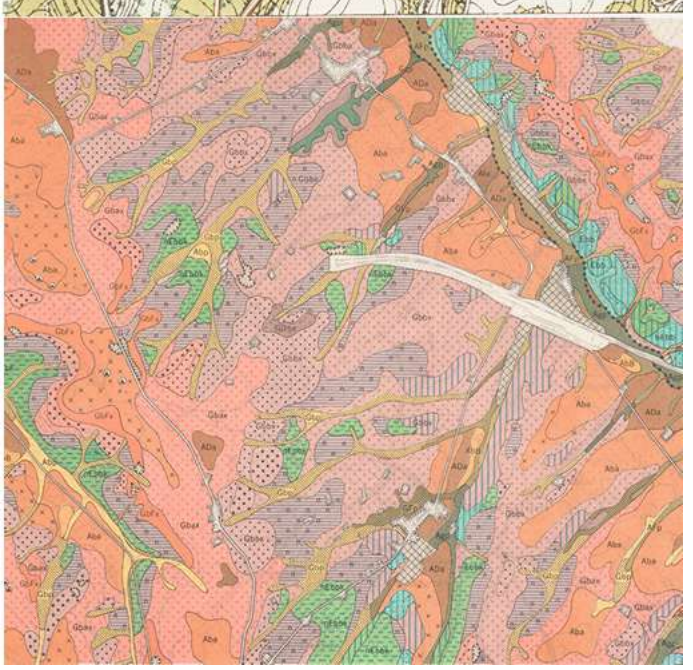

lingen hoorden bij het dekenaat Visé en het kanton en vredegerecht Dalhem. Dat was in het arrondissement Luik. In 'oude tijden' was deze indeling belangrijker dan nu. Iedereen ging ter kerke, deed zijn vormsel. Daarvoor moest je naar de 'hoofdplaats', dus Aubel of Visé. Veel openbare diensten (belastingen, onderwijs, geneeskunde…) waren toen kantonnaal ingericht want de afstand speelde een grotere rol dan nu. De oostelijke en de westelijke dorpen van het huidige Voeren beleefden niks gemeenschappelijks. Alleen de kermissen, die trokken de jongeren van ver aan!

West-Voeren ging naar het westen en Oost-Voeren naar het zuiden. Meteen ook naar een andere wekelijkse markt. En daar werd veel meer afgehandeld dan nu. Een boer ging er ook zijn waren aan de man brengen!

Deze boerderij (Schilberg) heeft nooit een schuur gehad. De oude stal is inmiddels wel vervangen door een nieuwe, zichtbaar op de achtergrond.

En zo bleef het tot we in 1963 bij de provincie Limburg kwamen.

1977, het jaar van de fusies

Overal werden kleine gemeenten samengevoegd, bevolkingen die tot dan soms weinig of niets gemeenschappelijks hadden. En de nieuwe besturen moesten er maar het beste van zien te maken! Dat zulks af en toe aanleiding gaf tot wrijvingen is goed te begrijpen.

Dit is een schuur (Vitschen) met datumsteen 1911 – dus toen ze in Sint-Martens-Voeren omschakelden op meer vee, bouwden ze in 's-Gravenvoeren nog een nieuwe schuur! Toen deze foto werd genomen, in 2003, was het de 'muziekschuur', waar Kristin Wouters klassieke-muziekconcerten organiseerde. De schuur zelf is nu in andere handen, maar Kristin organiseert onder de noemer *Muziekschuur* nog altijd geregeld concerten, bij haar thuis in de Grijzegraaf.

Bibliografie

1. **N.N.**, 2007. *Conférence permanente du développement territorial Wallonie, L' Entre-Vesdre-et-Meuse*. In: Atlas des Paysages de Wallonie.

2. **N.N.,** 1996. *Département de Géographie, université de Namur, Les grands types de paysages de la Région wallonne*.

3. **Diriken P.** i.s.m. **G. Van de Genachte**, 2000. *De ruimtelijke landschapskenmerkenkaart Limburg*, Monumenten en Landschappen.

4. **Hartmann J.H.L**, 1986. *De reconstructie van een Middeleeuws landschap*. Assen.

5. **Naturalis Biodiversity Center e.a.**, z.d. *Geologie van Nederland / Heuvellandschap*, website

6. **Ruwet J.**, 1943. *L'Agriculture et les Classes Rurales au Pays de Herve sous l'Ancien Régime, Liège*. (Samenvatting door J.-A. Van Houtte in Revue belge de philologie et d'histoire, 1946.)

Wikipedia, om mijn geheugen te controleren én vooral om me te heroriënteren.

Zie ook de literatuurlijst in het vorige jaarboek (36-2015) op pagina 16.

Kaarten

Ferrariskaart (Carte de cabinet des Pays-Bas autrichiens, levée à l'initiative du comte de Ferraris), 1771-1778.

Topografische kaart Visé-Fouron-Saint-Martin, 1/20.000, 1882.

Villaretkaart, (Carte topographique de la partie de la Belgique comprise entre Gand et Tournay, Maestricht et Liége…, levée par Villaret, Ingénieur du Roi), Parijs, 1745-1748.

Pahaut, P., 1961. Bodemkaart van België, Visé 108 W en 108 E.

Een Romeinse weg in Hoeneveldje

Tim Vanderbeken, Maxime Hoebreckx (IOED Oost-Haspengouw & Voeren)

Vlaanderen telt gemiddeld elke vier hectare een archeologische site, zegt een oude Vlaamse archeologische wijsheid. Ondertussen zijn we erachter gekomen dat dit voor Haspengouw iets hoger ligt. Eigenlijk moeten we er van uitgaan dat het huidige landschap bezaaid ligt met archeologische sites, of nog beter: dat er zich onder onze voeten een ondergronds en verleden landschap uitstrekt.

Het is een landschap waarvan de mens gedurende de hele tijd dat hij aanwezig was, gebruik maakte en er zijn sporen achterliet. In die zin zijn archeologische sites verdichtingen waar die sporen geconcentreerd voorkomen en waar ze omwille van hun samenhang bij uitstek door archeologen worden bestudeerd.

Het Haspengouwse landschap zoals we het nu kennen ontstond ruwweg 10.000 jaar geleden, vanaf het Holoceen. De basis ervan werd al eerder gelegd tijdens de laatste ijstijden. Regen, wind, erosie en menselijke ingrepen boetseerden vervolgens dat landschap tot hoe we het nu kennen. Sinds 10.000 jaar is dit landschap op geologische tijdsschaal met andere woorden stabiel te noemen. Dat dit landschap stabiel is, heeft een weerslag op het ondergrondse erfgoed. Het wil namelijk zeggen dat wij met ons allen op net dezelfde grond lopen als de laatste mensen uit de prehistorie, als de eerste landbouwers, als de eersten die metaal bewerkten, als de Romeinen en als de mensen uit de middeleeuwen. Dat archeologische resten uit deze perioden diep onder onze voeten zitten klopt dus niet: het zit er net onder. Vandaar ook dat het zo kwetsbaar is. En vandaar ook dat het sinds enkele jaren de gewoonte is om grootschalige ingrepen te laten voorafgaan door een getrapt archeologisch onderzoek. Dit gebeurde ook ter hoogte van het Hoeneveldje in 's-Gravenvoeren, waar een projectontwikkelaar ca. 8 hectare grond had verworven en waar hij de realisatie van tientallen woningen plande. Het is niet zo, en dat moet echt benadrukt worden, dat archeologen een onderzoek beginnen omdat ze vermoeden dat de ondergrond archeologische resten bevat. Eigenlijk is het kwestie van statistiek: gemiddeld elke vier hectare een archeologische site, dus acht hectare zou gemiddeld twee archeologische sites moeten herbergen. Met andere woorden: hoe groter en uitgestrekter de ingreep, des te meer kans er is archeologische resten aan te treffen.

De resultaten van het archeologisch onderzoek

Archeologen konden redelijkerwijs vermoeden dat er resten van Romeinse bewoning konden aangetroffen worden. Ten eerste ligt het leemplateau, waar de Voerstreek strikt geologisch toe behoort omwille van gelijkaardige geologische ontstaansprocessen en, in meer of mindere mate, de aanwezigheid van löss, bezaaid met resten van Romeinse nederzettingen. Ten tweede neemt de kans om Romeinse resten te vinden evenredig toe naarmate de afstand tot een andere gekende Romeinse site afneemt. Een dergelijke gekende Romeinse site was het villadomein dat gelegen is ter hoogte van de Steenboskapel en dat al in het midden van de negentiende eeuw door Delvaux werd opgegraven. Hoeneveld lag letterlijk een steenworp verwijderd van deze eerder gekende vindplaats.

Tijdens het archeologisch onderzoek kwamen dan ook diverse archeologische sporen uit de Romeinse periode aan het licht. Het ging om een langgerekt spoor dat voornamelijk bestond uit kiezel dat later zou geïnterpreteerd worden als een wegtracé, om sporen die te relateren waren aan bewoning en aan artisanale praktijken en om sporen die met een grafcontext in verband konden gebracht worden.

De Romeinse weg

In de zuidelijke zone van het terrein werd een deels verharde weg aangetroffen die van het noordwesten naar het zuidoosten liep. Het tracé werd over de volledige lengte van het terrein bloot gelegd (400 meter), samen met de begeleidende gracht(en). De weg zelf was over de gehele lijn tussen de drie en vier meter breed. Aan de zuidwestzijde, bovenaan op het plateau en bijna ter hoogte van de Berneauweg, maakte deze een Y-splitsing. De voortzetting van de hoofdweg buigt hier licht af richting zuid-zuidwestelijke richting, een tweede, iets smaller tracé loopt vanuit de splitsing naar het oosten toe.

Er werden twee verschillende fasen van gebruik vastgesteld. Tijdens het onderzoek werd duidelijk dat er initieel sprake was van een onverharde, licht holle weg. Deze toont zich door de karrensporen op de bodem van het spoor. De holle weg werd op een bepaald punt gerenoveerd en gedeeltelijk verhard, waarbij door

De Romeinse weg vanuit de zuidoostelijke hoek, met zicht op de Y-splitsing.

Foto in zuidoostelijke richting, met op de voorgrond WP6, verdiept tot onder de verharding. Links de gracht die de weg over het gehele tracé begeleidt, en centraal enkele diep ingedrukte karrensporen.

middel van maasgrind of leem de originele holle weg gedeeltelijk opgevuld en genivelleerd werd. Niet overal werd maasgrind aangetroffen. Zo ontbrak dit of was dit maar deels bewaard. Dit lijkt eerder het gevolg te zijn van een slechtere bewaring van de weg of slijtage dan van een andere aanlegmethode. Op sommige plekken ontbrak soms het pakket maasgrind; de betere bewaringstoestand hier en de duidelijke aanwezigheid van een opvullingslaag geeft aan dat hier bewust voor een onverharde weg gekozen is. Mogelijk werden enkel de stukken waar veel activiteit plaatsvond verhard. De slijt- en karrensporen waargenomen aan de bovenzijde van dit pakket geeft aan dat, in tegenstelling tot de grotere hoofdwegen, er voor geopteerd werd om geen afwerkingslaag toe te voegen. Bij het in onbruik raken van de weg raakte de weg over het gehele tracé opgevuld door een homogeen bruingrijs pakket, te interpreteren als colluvium.

Over bijna de gehele lengte van de weg werden sporen van greppels aangetroffen. De greppels waren 60 à 70 cm breed en tot 30 cm diep bewaard.

De oorsprong en ontwikkeling van de weg zijn niet duidelijk in de tijd te plaatsen. Het weinige vondstmateriaal dat aangetroffen werd kwam voornamelijk uit de bovenste laag. Aangezien deze bestaat uit ingespoeld materiaal zegt deze weinig over de ouderdom van de weg. Deze bevatte naast enkele Romeinse aardewerkfragmenten ook een fragment steengoed en een stuk van een recente bloempot.

Het is niet geheel duidelijk hoe dit tracé binnen het Romeinse netwerk van wegen paste, maar men kan toch enkele mogelijkheden opwerpen. In de akkers ten noordwesten van het terrein konden op verschillende plekken op de as van de weg en tussen de teelaarde clusters maaskeien waargenomen worden. Het is erg waarschijnlijk dat deze de oversteek maakte van de daar gelegen beek en verder richting de Maas liep. Aan de zuidoostzijde loopt het smallere tracé verder richting het oost-zuidoosten. Vermoedelijk liep deze richting zuidzijde van het villadomein aan de Steenboskapel dat maar 1,5 km verder lag. In de huidige percelering, en op de Vandermaelenkaart is in het verlengde van de Romeinse weg binnen de opgravingszone ook een (restant van) een weg te herkennen. Mogelijk vond deze weg aansluiting bij de zogenaamde *via Mansuerisca*, een belangrijke noord-zuid-as in de regio, die dwars

Het wegtracé binnen het projectgebied (oranje).

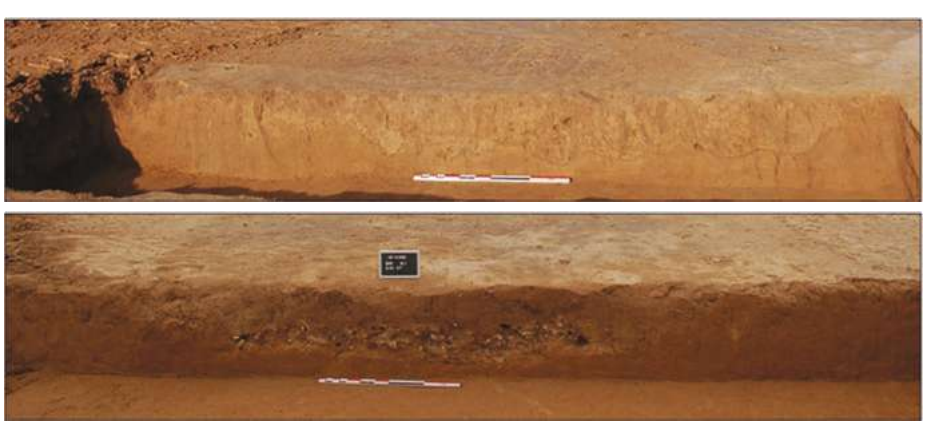

Twee coupes op de weg. De eerste (C1) is op het stuk richting zuidoosten na de Y-splitsing. Dit deel werd nooit verhard, maar ook hier tekenden zich duidelijk karrensporen op de bodem af. De tweede coupe (C7) bevindt zich ter hoogte van het grafveld. Deze zone was wel verhard; het grindpakket tekent zich duidelijk af op de bodem.

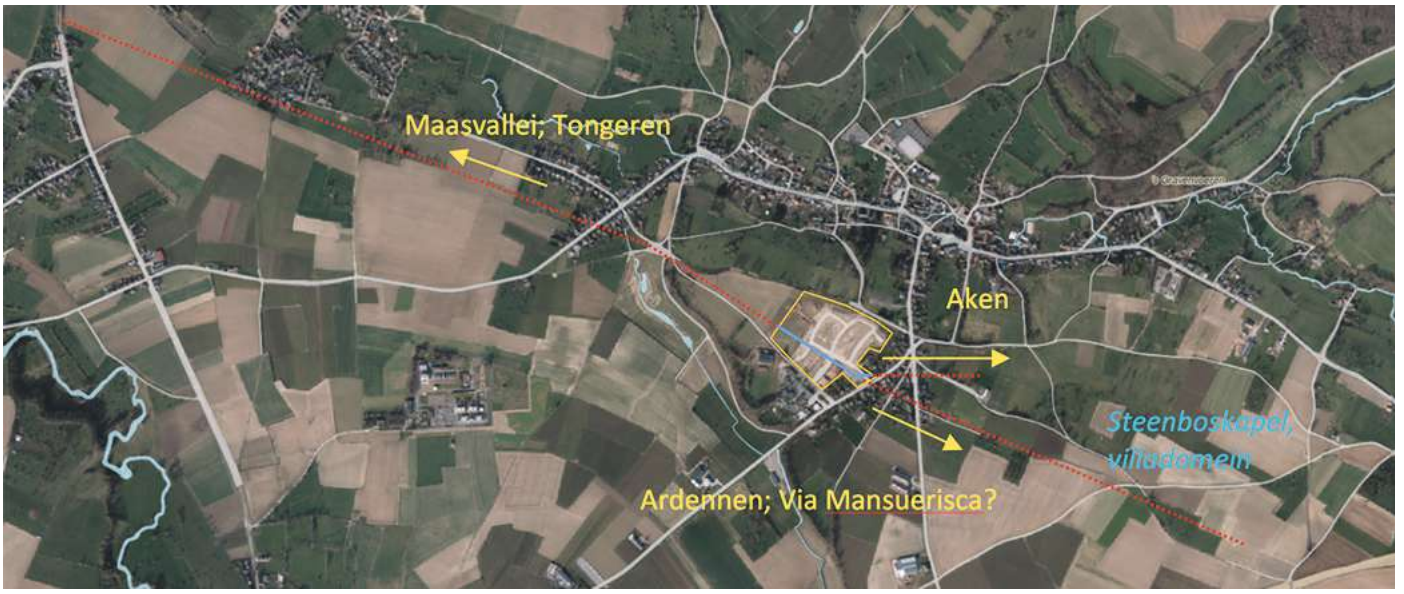

door de Ardennen liep, en vermoedelijk uitkwam in Trier. (Op de afbeelding [bron: Geopunt] hierboven is het tracé van de weg aangegeven met een blauwe lijn of een rode stippellijn.)

Zoals eerder al vermeld maakt het gebrek aan dateerbaar materiaal het onmogelijk om de weg nauwkeurig in de tijd te plaatsen, toch kunnen we enkele vermoedens aftoetsen. Zo is het mogelijk dat een tracé uit de IJzertijd werd overgenomen en gerenoveerd werd in de Romeinse periode, bij een toename aan mobiliteit in de regio. Daarnaast was de ontwikkeling van het villadomein aan de Steenboskapel een mogelijke stimulans voor de (her)aanleg van het tracé. Dat het met een versteviging van maasgrind werd aangelegd, en in een tweede fase ook grondig werd hersteld, laat alleszins vermoeden dat het een verkeersader was die belangrijk genoeg was om hem in goede staat te houden. Ofwel maakt dit tracé deel uit van een officiële (secundaire) Romeinse verbindingsweg, die door de overheid werd aangelegd en onderhouden. Ofwel werd het tracé aangelegd en onderhouden door de welstellende eigenaar van het villadomein aan de Steenboskapel. Ook een combinatie van beide is mogelijk.

Het lijkt waarschijnlijk dat de weg na de Romeinse periode buiten gebruik is geraakt. In de Karolingische bronnen wordt de route nergens vermeld en ook de latere middeleeuwse bronnen vermelden hier niets over. Ook zou men verwachten dat als deze weg zou blijven doorleven in het middeleeuwse landschap, dit op zijn minst sporen in de opbouw en indeling van het landschap moet hebben nagelaten. Dit is niet het geval. Waarom het tracé verlaten is, is eveneens niet duidelijk, maar ook hier behoort een verband met het villadomein en de teloorgang van deze structuur tot de mogelijke verklaringen. Mogelijk waren de resten van het verlaten villadomein een plek die door middeleeuwse bewoners van de regio, en reizigers, gemeden werd, waardoor ook de bijhorende wegen langzaam verdwenen. De functie van de weg werd meer dan waarschijnlijk overgenomen door de grote (tegenwoordig) holle weg (het 'Heuvelke' met vlakbij de 'Kattegraaf') met de zogenaamde nagelboom die langs Hoeneveldje loopt.

De gracht

Parallel met de weg liep aan de noordzijde over nagenoeg het gehele terrein (ca. 400 m) een gracht. Aan de noordwestzijde bestond deze uit twee grillig lopende geultjes waarvan een maar gedeeltelijk bewaard was. Ter hoogte van de zuidoostzijde van het terrein kwamen deze samen en krijgt de gracht een 'gekanaliseerd' karakter. Iets verder takt een greppel af van deze gracht richting het noordoosten. Deze omzoomde een 'artisanale zone' die beneden verder zal toegelicht worden. Aan de zuidoostzijde splitst de gracht even in twee om even verder weer samen te komen in een spoor dat als een poel te interpreteren is.

Het spoor is te interpreteren als drinkpoel voor vee en/of om leem en/of water te leveren voor bouwactiviteiten of een artisanale activiteit. Het herhaaldelijk opzoeken van het spoor, wat gedurende lange tijd in gebruik moet geweest zijn, zou alleszins het onregelmatige karakter van de vorm verklaren. Zou het op een gebruik als drinkpoel kunnen wijzen? Vee heeft namelijk de neiging om dergelijke 'paadjes' in een helling te creëren. Daarnaast wijst de opeenvolging van 'grachten' op onderhoud. De beperkte hoeveelheid materiaal in het spoor wijst er ook op dat er, in tegenstelling tot de gracht ter hoogte van de artisanale zone, er voor geopteerd werd om hier geen afval te dumpen. Ook dit wijst richting gebruik als drinkpoel. Het materiaal in het spoor geeft aan dat het spoor ten vroegste vanaf het laatste kwart van de eerste eeuw ontstond. Deze viel buiten gebruik rond de tweede helft van de tweede eeuw.

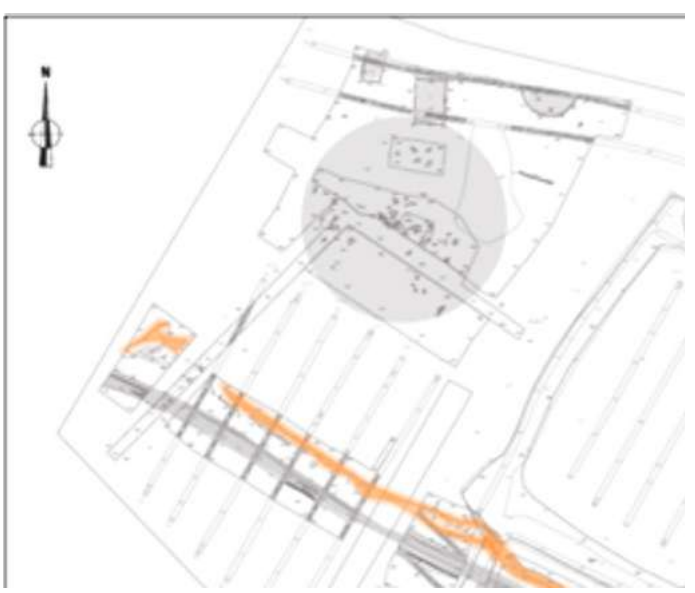

Onderzoeksgebied met aanduiding van het grachtencomplex.

Ter hoogte van de woonstalhuizen (zie verder) werd uit de bovenste 10 cm van de gracht reeds bij de aanleg van de wegkoffers een complete en zeer goed bewaarde bronzen teugelgeleider aangetroffen. Deze vondst kan als een rituele depositie gezien worden. Een gelijkaardige vondst van bronzen wagenbeslag (een ensemble van vier teugelgeleiders) kennen we uit de opgraving van de inheems Romeinse nederzetting te Veldwezelt (Lanaken).

Onderzoeksgebied met aanduiding van de gebouwplattegronden.

De inheems-Romeinse nederzetting

In de zuidoostelijke hoek van het terrein, naast de aangetroffen weg, werden een aantal paalkuilen aangetroffen die te interpreteren waren als de resten van twee gebouwen. Gezien er uitgegaan wordt van de gelijktijdigheid van twee tot vijf boerderijen binnen een inheems-Romeinse nederzetting, treffen we op het Hoeneveldje een nederzetting aan die tot de kleine inheems-Romeinse nederzettingen mag gerekend worden. Hierbij moeten we wel voor ogen houden dat er zich mogelijk nog meer bewoning heeft voorgedaan ter hoogte van 'structuur 3', net buiten het projectgebied, op het hoogste deel van het plateau.

Een eerste structuur bestond uit een rij van vijf middenstaanders en twee frontpalen aan de wegzijde. De structuur was 14,8 m lang en ZW-NO georiënteerd, daarmee stond deze nagenoeg haaks op de aangetroffen weg. De afstand tussen de twee frontpalen bedraagt 6 m. Het gaat om een woonstalhuis van het type Alphen-Ekeren.

Naast een metaalslak werden verschillende fragmenten van een ruwwandig aardewerktype, een amfoor, een gebronsde beker, een dolium en van een kop in zuid-Gallische terra sigilata (DRAG 33) aangetroffen. Een opvallende vondst waren enkele fragmenten van een eenvoudige boogfibula. Ook bij eerdere opgravingen, te Veldwezelt en te Kleine Spouwen, stelden archeologen vast dat in paalkuilen waaruit de middenstaanders verwijderd werden, dikwijls een metalen object werd gedeponeerd. In een groot aantal gevallen gaat het om messen, of delen van messen, maar ook fibulae, munten en haardijzers komen voor. Soms gaat dit samen met het deponeren van verbrand materiaal als houtskool en verbrande leem. Deze vondsten wijzen op het uitvoeren van verlatingsrituelen bij het demonteren van de woonstalhuizen.

De aardewerkvondsten plaatsen het verwijderen van de palen, en het opvullen van de paalkuilen in het laatste kwart van de eerste tot het eerste kwart van de tweede eeuw. Architecturaal gezien zijn de twee relatief massieve frontpalen opvallend. Het lijkt onwaarschijnlijk dat het een driebeukige woning betrof. Mogelijk was aan de voorzijde, de zijde die aan de weg stond, een soort portiek aangelegd. In dat geval kan men misschien zelfs aan een parallel met de typische *streifenhauser* denken, het woningtype dat in de *vici* werd aangelegd, waar huizen met een korte kant tegen de weg aan werden geplaatst. Aan die zijde waren dan vaak portieken, winkeltjes of ateliers ingericht, die makkelijk bereikbaar waren vanop de weg.

Een tweede structuur werd in dezelfde zone aangetroffen. Het betreft eveneens een tweebeukig huis, met vijf middenstaanders van het type Alphen-Ekeren. Deze oversneed structuur 1 en was meer NNO-ZZW georiënteerd. De drie noordelijke middenstaanders stonden dichter op elkaar dan de twee zuidelijke. De gehele structuur was 12,5 m lang en dus iets korter dan structuur 1.

De middenstaanders waren aanzienlijk beter bewaard dan deze van structuur 1. In de vulling van één van de paalkuilen werden meerdere fragmenten van een dolium, een amfoor (mogelijk betrof het twee verschillende individuen), een gebronsde beker en een kurkurne aangetroffen. Ook bevatte de vulling meerdere metaalfragmenten waaronder een slak en een ijzeren ring. Ook kwam er een afgesleten bronzen munt (As) boven. Het gaat hier opnieuw om metalen objecten die na het verwijderen van de paal in de kuil werden gedeponeerd.

Detail van WP6 met aanduiding van de twee aangetroffen structuren. Structuur 1 = rood, structuur 2 = blauw.

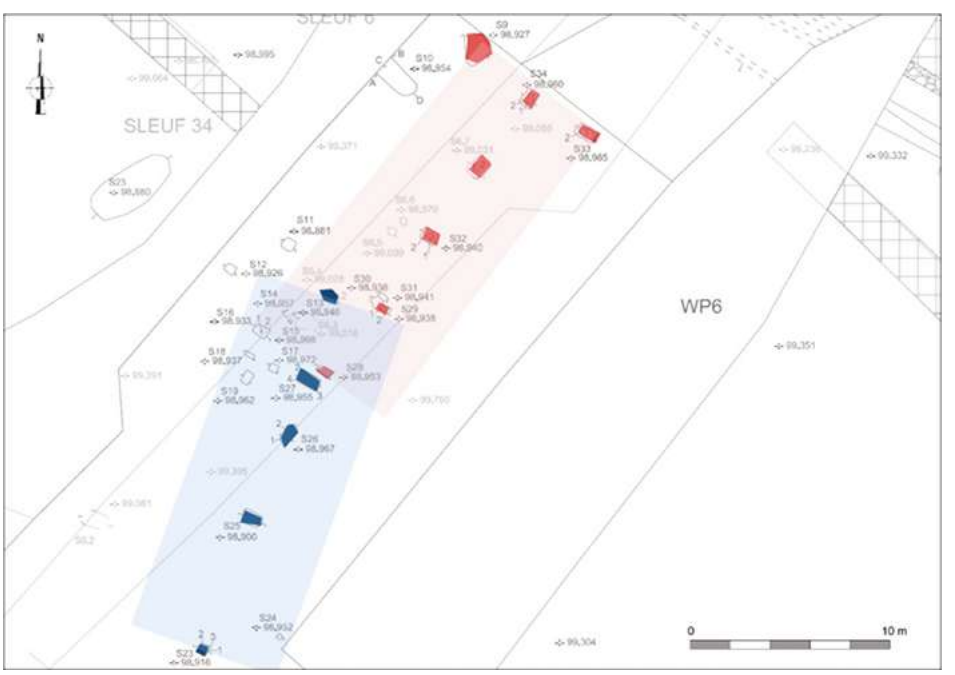

Zicht op structuur 1 vanaf het zuidwesten tijdens de opgraving.

Op basis van het aangetroffen aardewerk werd de woning in de tweede helft van de tweede eeuw afgebroken. Bijgevolg is deze de jongere structuur van de twee. Gezien beide woonstalhuizen mekaar raken op de plattegrond, en ze eveneens raken op vlak van datering, kunnen we er van uit gaan dat woonstalhuis 1 werd afgebroken, waarna woonstalhuis 2 werd opgebouwd en in gebruik werd genomen. Er van uit gaande dat een woonstalhuis 30 à 50 jaar in gebruik bleef, werd woonstalhuis 1 opgebouwd rond het midden van de eerste eeuw. Gezien de aanwezigheid van een herstelde middenstaander, kunnen we voor dit gebouw een eerder lange gebruiksduur veronderstellen. Woonstalhuis twee werd vervolgens gebouwd in het eerste kwart van de tweede eeuw, en bleef in gebruik tot in de tweede helft van de tweede eeuw. De locatie zou dan ten minste 100 à 120 jaar onafgebroken bewoond geweest zijn.

De goed bewaarde paalkuil S23.

In de sterk geërodeerde zone van de wegkoffer die aansloot bij de Berneauweg, werd in het uiterste zuiden een laatste rest van een gebouw op een grindfundament vastgesteld. Het maar enkele centimeters diep bewaarde spoor bestond helaas uit niets meer dan een L-vormige bodem van een fundament, gevuld met Maaskeien en met een sterk gecompacteerde bodem. De oriëntatie was NO-ZW, waarbij de NO lopende tak van de L-vorm in het profiel van de wegkoffer verdween ter hoogte van de tuin van de naastgelegen woning. Het valt te verwachten dat zowel de sporen van de artisanale zone als deze van dit gebouw zich verder zetten onder deze tuin. Ondanks de slechte bewaring, suggereert deze vondst wel dat we er rekening mee moeten dat hier op het hoogste punt van het plateau nog bijkomende bewoning en/of activiteit is geweest.

Sporen van artisanale activiteit

Ten noorden van de weg, en aansluitend bij de hierboven besproken brede gracht, en aan de tegenoverliggende zijde van de weg vanuit de woonzone bekeken, bevond zich een omgracht areaal

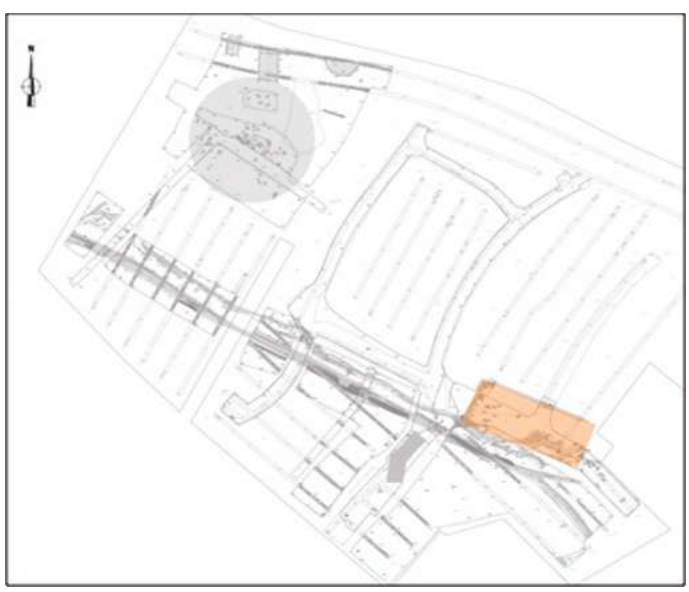

Aanduiding van de zone met sporen van artisanale activiteit.

De gracht omheen het artisanaal areaal (S15/18.1(SL)), waarin ook aan het oppervlak de twee soorten vulling te zien zijn.

waarin zich tal van Gallo-Romeinse sporen aftekenden. Binnen dit areaal wijzen een aantal sporen in de richting van artisanale activiteiten.

Het afgerond rechthoekig areaal werd omzoomd door een gracht van ca. 2 m breed die aansloot met de hierboven besproken gracht. De vulling bestond uit twee paketten. Onderaan betrof het een ouder pakket dat bestond uit witgrijze leem en die relatief weinig materiaal bevatte. Een jongere laag bestond nagenoeg compleet uit nederzettingsafval, waarbij voornamelijk de grote hoeveelheden metaalslakken en –resten opvielen. Onder deze twee lagen werd in de noordoosthoek nog een derde laag aangetroffen. Dit was een erg humeus pakket dat eveneens grote hoeveelheden metaal bevatte. Deze kan geïnterpreteerd worden als materiaal dat in de gracht terecht kwam toen deze nog open lag. Een aantal paalkuiltjes doen vermoeden dat het areaal op een bepaald punt eveneens deels was afgebakend met een omheining. Er werd ook een munt aangetroffen (Dupondius) die tussen 119 en 121 te plaatsen is.

In één van de paalkuilvullingen werden een aantal opmerkelijke vondsten gedaan. Zo werd er een armband in zwart glas en met een getordeerde versiering aangetroffen en de restanten van 3 ijzeren messen. De kwaliteit van de vondsten en hun compleetheid wijst op een rituele depositie in de vorm van een verlatingsoffer. Messen als rituele depositie zijn een veel voorkomend fenomeen in de regio. Verder bevonden zich enkele ruwwandige scherven, metaalresten, waaronder een metaalslak en twee dierentanden in de vulling.

De ligging ten opzichte van elkaar en binnen de context van deze zone doet vermoeden dat er op deze plek twee structuren doorheen de tijd aanwezig waren.

Onderzoeksgebied met aanduiding van het grafveld en monumenten.

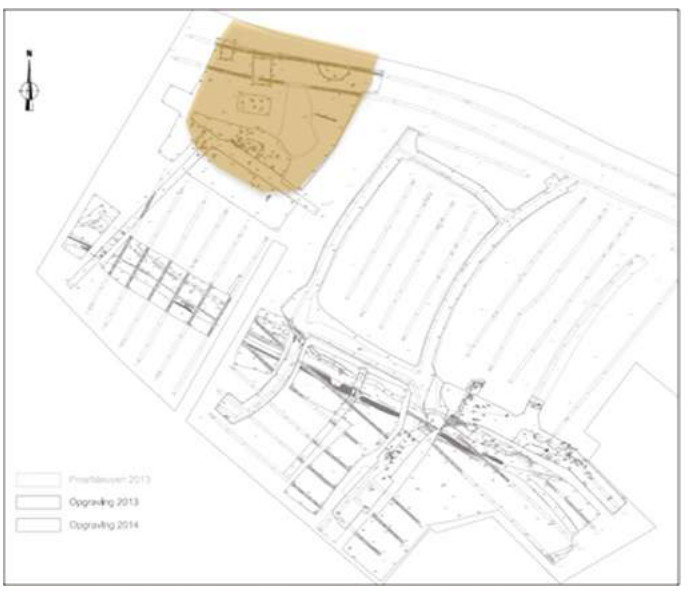

Het grafveld

In de noordwesthoek van het terrein werd een grafveld aangetroffen. In dit onderdeel bespreken we de vondsten op dit grafveld. Beneden bespreken we de vorm en ontwikkeling van het grafveld, waarbij eerst wordt ingegaan op de afbakening van het grafveld in de tijd, vervolgens een blik wordt geworpen op de materiële cultuur en de relatie ten opzichte van ritueel en maatschappij. Ten slotte bekijken we de aangetroffen grafmonumenten. Eerst gaan we kort in op de vorm van het Romeinse grafritueel in onze contreien.

Het Gallo-Romeinse grafritueel in onze regio neemt diverse vormen aan. Crematie was tijdens het grootste deel van de Romeinse periode de dominante begravingsvorm, maar

De drie ijzeren messen en de zwarte glazen armband uit paalkuil S4.

vanaf de tweede eeuw won inhumatie aan populariteit waarna deze de vooraanstaande manier van begraven werd.

Bij crematie werd het lichaam integraal verbrand, waarna meerdere strategieën mogelijk waren. Zo kan men een onderscheid maken tussen een *ustrinum*, een crematieplaats weg van de grafkuil, en een *bustum*, waarbij de brandstapel boven de grafkuil werd aangelegd. Zodra deze was uitgebrand, werd de kuil met hierin de integrale brandresten gedicht. Van beide types zijn voorbeelden uit Tongeren gekend; zo werden op het zuidwestelijke grafveld vier *ustrina* aangesneden. Deze lieten zich kenmerken door grote ovale verbrande plekken met grote hoeveelheden houtskool, verbrand bot en nagels. Op een exemplaar werden eveneens de resten van de laatste verbranding aangetroffen. Het betrof de restanten van een draagberrie met een NW-ZO-oriëntatie. Hiertussen en -rond lagen niet ingezamelde resten van het lichaam en verbrande bijgiften. *Busta* zijn vrij zeldzaam in Vlaanderen en zijn meestal beperkt tot enkele exemplaren op een site.

Toch mogen niet alle grotere kuilen met houtskoolresten op een grafveld als *ustrina* of *busta* geïnterpreteerd worden, want er zijn eveneens voorbeelden gekend van zogenaamde 'rituele haarden'. Deze ondiepe kuilen met brandresten, werden voornamelijk aangetroffen op grote grafvelden en aan sommige *tumuli*. Ook deze worden zelden waargenomen, maar op het zuidwestelijke grafveld te Tongeren werden twee dergelijke kuilen aangetroffen, met hierin houtskool, half verbrande dierlijke resten en twee paalkuilen, te verklaren als de resten van een spit. Deze zijn te verbinden aan feesten ter nagedachtenis aan overledenen.

Naast het *bustum*-type waren er nog verschillende alternatieve manieren om crematieresten te begraven. Standaardisatie is in dit geval een moeilijk gegeven, enerzijds wegens vastgestelde lokale variaties en anderzijds wegens verschillen in onderzoekstradities. Het is bijgevolg belangrijk dat typologieën duidelijk gedefinieerd worden.

In dit onderzoek wordt een eenvoudige, drieledige typologie, gebaseerd op de wijze van depositie, toegepast. Graftype A verwijst naar grafcontexten waar een depositie, bestaande uit crematieresten en in veel gevallen kleine hoeveelheden brandresten en fragmenten van primaire bijgiften, afgedekt werd door 'schone grond'. Na de depositie konden nog bijgaven bijgezet worden in de grafkuil of een aangrenzende nis. Deze categorie verwijst zowel naar de *Urnengräber* (depositie in een recipiënt) als beenderpakgraven of *Knochenlager* (depositie in een wikkel of zak of als losse hoop). Bij graftype B is de depositie afgedekt door brandstapelresten. Ook hier konden bijgaven bijgezet worden in de graven. Graftype C verwijst naar contexten waarin de brandstapelresten zonder het botmateriaal uit te sorteren in een kuil werden gedeponeerd. In de literatuur worden deze veelal 'brandrestgraven' genoemd. Ten westen van de Scheldevallei resulteert dit meestal in grote grafkuilen met een dik pakket houtskool, verbrand bot en (verbrande) bijgiften. Een nis met bijgiften naast de kuil is mogelijk. Meer oostelijk zijn deze kuilen aanzienlijk kleiner en is er nauwelijks sprake van aangrenzende nissen. Waarschijnlijk gaat het hier dan ook maar om een deel van de brandresten. Belangrijk is ook dat niet elke kuil met brandresten en een hoeveelheid verbrand bot als brandrestengraf geïnterpreteerd moet worden. In veel gevallen is de hoeveelheid verbrand bot zo klein dat het eerder om afvalkuilen gevuld met brandstapelresten moet gaan. Naar deze wordt verwezen als type C2. De graven die als type C2 aangeduid worden, vertegenwoordigen mogelijk geen individueel graf.

Een belangrijke rol in het begrafenisritueel was weggelegd voor voedsel, drank en andere offers. Er kunnen verschillende fasen worden onderscheiden waarin voedsel een belangrijke rol speelde: de offers aan de goden, de bijgaven aan de overledenen om hun reis naar het hiernamaals aangenamer te maken en het dodenmaal.

De onverbrande vondsten in het graf kunnen vermoedelijk beschouwd worden als de oorspronkelijk met voedsel gevulde recipiënten voor de dode tijdens zijn/haar reis naar het hiernamaals. De op de brandstapel geplaatste en daardoor vaak sterk vervormde potten kunnen wellicht geïnterpreteerd worden als offers voor de goden, al wijst het 'hergebruiken' van dergelijke verbrande resten als bijgift wel op een meer complexe functie. Resten van het dodenmaal, de maaltijd die genuttigd werd tijdens de begrafenis of ter gelegenheid van de herdenkingsmaaltijden, zijn wellicht eveneens aanwezig, maar moeilijker te herkennen. Naast aardewerk en glas, worden in grafcontexten ook regelmatig munten en kledij-accessoires aangetroffen, al zijn deze door verbranding in veel gevallen niet meer als zodanig herkenbaar.

Een thema dat de laatste jaren sterk aan aandacht heeft gewonnen is de relatie tussen grafvelden en het landschap. De situatie in stedelijke contexten was al erg lang goed gekend, de overlevering leerde ons namelijk dat het verboden was om binnen de stadsmuren te begraven. Het gevolg was dat rondom de centra, veelal tegen de invalswegen, soms erg grote necropolen ontstonden.

In rurale contexten daarentegen is het verband tussen landschap, nederzetting(en) en het grafveld veelal minder eenduidig. Over het algemeen lijken 'grenszones' de voorkeur gehad te hebben. Zo liggen de meeste grafvelden op de valleiranden (zoals ook het grafveld op het Hoeneveldje) of tegen minder vruchtbare of 'woeste' grond. Ook het 'hergebruik' van oude, prehistorische begraafplaatsen is een regelmatig voorkomend fenomeen dat vermoedelijk te linken is aan voorouder cultus. Veelal wordt er buiten de nederzetting begraven. Er zijn indicaties dat grafvelden op het niveau van de lokale gemeenschap georganiseerd waren en bijgevolg tot een specifieke nederzetting behoorden, al is concreet bewijs hiervoor tot op heden vrij mager.

Over het uitzicht en de interne organisatie van grafvelden is niet erg veel geweten. Er wordt algemeen aangenomen dat het merendeel van de graven een bovengrondse markering had aangezien oversnijdingen vrij zeldzaam zijn. Ook hier moet relatief veel variatie op gezeten hebben. Zo zijn er de stenen, soms monumentale stèles waarvan veel voorbeelden gekend zijn, maar moeten er ook minder spectaculaire markers bestaan hebben zoals houten structuurtjes, gestapelde stenen. Er zijn zelfs indicaties dat boompjes als markering gebruikt werden. In sommige gevallen zijn graven omgeven door een randstructuur. De variatie is groot, maar veelal betreft het ronde of rechthoekige greppels in combinatie met paalconfiguraties. Veel greppels zijn voorzien van een opening waarbij de noordzijde de voorkeur leek te hebben. Een ophoging binnen de greppels wordt meestal aangenomen al kan dit zelden effectief vastgesteld worden. Deze structuren worden meestal gezien als markeringen van een bepaald graf of van een groep graven die dienst deden als een fysieke grens tussen de wereld van de doden en die van de levenden. Toch blijkt dit geen noodzaak geweest te zijn. In tegenstelling tot Nederlandse grafvelden, die in sommige gevallen honderden randstructuren bevatten, zijn dergelijke structuren veelal beperkt tot enkele exemplaren per grafveld en tonen de meeste graven geen indicaties van een afbakening.

Het is weliswaar niet uitgesloten dat ook hier ondiepe greppels of hagen aanwezig waren (hetzelfde kan gezegd worden van het grafveld als geheel), maar toch lijkt het eerder een keuze die afhing van de wensen van de familie. Al bij al is er op de meeste grafvelden ook weinig onderscheid te bemerken tussen de onderlinge graven dat zou kunnen wijzen op een sociale gelaagdheid, of op een weerslag van de verschillen tussen de geslachten of in rijkdom. De overgrote meerderheid van de graven op een grafveld bestaat uit een crematiegraf met enkele aardewerk bijgaven, en lijken veelal het resultaat te zijn van het selectieproces wat zich bewust en onbewust voltrok tijdens de crematie en het begrafenisritueel.

Inhumatie wordt in het algemeen weinig aangetroffen vóór de tweede eeuw, waarna het geleidelijk aan populariteit won. In Vlaanderen lijkt het ritueel vooral te domineren in de laat-Romeinse tijd alhoewel vroegere voorbeelden geen uitzondering zijn. Inhumatie is veel dominanter in stedelijke of militaire contexten dan op het platteland. Zo zijn voornamelijk voorbeelden gekend uit Tongeren, Tienen en Oudenburg, waarbij crematie en inhumatie gelijktijdig uitgevoerd werd binnen eenzelfde grafveld. Ook bij inhumatiegraven werden bijgaven gebruikt en zien we een grote variatie in de behandeling van het lichaam.

Bij het onderzoek van Romeinse grafvelden worden zelden voldoende aantallen kinderen teruggevonden. De kindersterfte was nochtans hoog. Voor pre-moderne gemeenschappen wordt de sterfte onder onvolwassenen tussen 45% en 60% geschat. Mogelijk werden jonge kinderen niet begraven op het grafveld omdat ze door de gemeenschap nog niet als een volwaardig lid werden gezien. Een andere mogelijkheid is dat hun afwezigheid aan postdepostitionele processen toe te schrijven is. (De resten van kinderen worden bij crematie sterker gefragmenteerd.)

Los van deze reguliere begravingsvormen komt er een grote variatie aan afwijkende 'begravingen' (zogenaamde *deviant burials*) voor, waarbij menselijke resten in 'pure' nederzettingscontexten, waterputten, grachten of afvalcontexten worden aangetroffen. Mogelijke verklaringen gaan van ingangs- en verlatingsrituelen, executies en straffen tot reacties op bepaalde sociale afwijkingen (bijvoorbeeld het overlijden van zeer jonge kinderen of een relatie met bepaalde handicaps). Naast deze in onze ogen afwijkende rituelen zijn er de laatste jaren ook meer en meer indicaties voor excarnatie, waarbij het lichaam initieel niet begraven werd maar blootgesteld aan de buitenlucht of ontdaan van vergankelijk materiaal.

Het grafveld op Hoeneveldje

Het grafveld werd in het noordwesten van het onderzoeksterrein aangetroffen. Het lag ca. 60 m van de aangetroffen Romeinse weg. Ondanks dat een perceel tussen de weg en het grafveld niet opgegraven werd, is het duidelijk dat de zuidgrens van het grafveld bereikt was. Hetzelfde geldt voor de oost- en westgrens. Naar het noorden toe is de begrenzing van het grafveld mogelijk nog niet bereikt, de gedeeltelijke aanwezigheid van drie grote monumenten geeft aan dat er buiten de grenzen van het onderzoeksgebied nog begravingen zouden kunnen liggen. De monumenten worden aan de noordzijde echter doorsneden door een erg diepe holle weg ('Heuvelken').

Het is mogelijk dat – toen deze weg nog niet zo breed en diep ingesneden was- de grafmonumenten tegen de weg aan lagen, en de weg wel degelijk de grens zou zijn van het grafveld. Indien de weg niet aanwezig was, zijn aan de noordzijde van de holle weg misschien nog meer grafmonumenten te vinden. Een kleine groep graven ligt schijnbaar geïsoleerd van de rest. Ook de grote monumenten liggen enigszins verwijderd van de andere begravingen.

In het totaal werden 41 graven, twee kleine grafcirkels, een grote kringgreppel en twee grote rechthoekige greppelstructuren aangetroffen. De afmetingen van de graven waren erg divers, lopende van grote kuilen van 2 op 1 m tot erg kleine contexten van 10 op 10 cm groot. De graven waren veelal erg ondiep bewaard (in veel gevallen niet meer dan enkele centimeters) wat doet vermoeden dat een aantal graven en mogelijk ook bijhorende structuren weggeploegd zijn geweest. Een deel van de graven lijkt in een opgehoogde grafstructuur te zijn bijgeplaatst, wat er voor zorgt dat ze zich relatief hoger in de bodem bevinden als de graven die in de moederbodem

Aanleg van het opgravingsvlak ter hoogte van de noordzijde van het grafveld (en het projectgebied). De bomen staan op de rand van een diepe holle weg, die ofwel het grafveld begrenst, ofwel het grafveld doorsnijdt.

werden uitgegraven. Deze ondiepe bewaring had ook als gevolg dat een aantal graven beschadigd raakten bij de aanleg van het archeologische niveau.

Van deze graven waren 19 te interpreteren als type A (46,3 %), 12 als type B (29,3 %), 3 als type C1 (7,3 %) en 3 als type C2 (7,3 %). De graven die als type C2 aangeduid worden, vertegenwoordigen mogelijk geen individueel graf (supra). Het totaal aantal graven komt zonder deze groep op 38.

Vier graven (9,8 %) waren niet te determineren, wat te wijten was aan de ondiepe bewaring van de desbetreffende graven. Op basis van deze gegevens kon geen verband tussen de chronologie van het grafveld en graftypes vastgesteld worden.

Van alle begravingen konden er 22 (53,7%) met zekerheid gedateerd worden. Hiervan konden elf graven tot op een tijdspanne van <50 jaar nauwkeurig gedateerd worden. Twaalf graven konden niet nauwkeuriger dan op een tijdspanne van 100 jaar of meer gedateerd worden. Hierbij ging het zowel om de contexten met enkel handgevormd aardewerk als enkele contexten met gedraaid aardewerk.

19 graven (46,3%) bevatten geen dateerbaar materiaal. In het oudste dateerbare graf werd in de grafkuil een losse crematiedepositie verstrooid die afgedekt werd met brandstapelresten. Tussen de brandstapelresten werden naast metaal en een scherf handgevormd aardewerk de restanten van twee primaire bijgiften in *terra sigilata* aangetroffen. Het betrof een kopje en een bord, die beide uit het eerste kwart van de eerste eeuw stammen en afkomstig zijn van Italië of Zuid-Gallië. Beide vertoonden brandsporen. Deze grafgiften vormen de enige Romeinse vondsten in de opgraving die ouder zijn dan de geschatte bouw van het eerste woonstalhuis. Toch blijft het, gezien aardewerk een lange levensduur kan hebben, mogelijk dat ze aan de eerste generatie bewoners toebehoorden. Een andere mogelijkheid is dat het grafveld ook gebruikt werd door een andere, ons niet gekende groep bewoners van het gebied rond het Hoeneveldje.

Een groep die tot de oudste fase van het grafveld behoort, maar toch net iets jonger lijkt te zijn, is die waar enkel handgevormd aardewerk als bijgift in voorkomt. Deze aardewerkgroep wordt veelal aan pre-Romeinse periodes verbonden, maar het gebruik van handgevormd aardewerk in nederzettingen blijft regionaal doorleven tijdens een groot deel van de Romeinse periode. Het wordt uiteindelijk nog nauwelijks waargenomen in grafcontexten na de eerste eeuw. Er is slechts één graf (van drie) dat volledig bewaard was. Dit graf bestond uit een kleine rechthoekige kuil met naast de crematiedepositie een éénledige pot met naar binnen gekeerde rand en verticale vingerafdrukken op de wand als versiering. Deze komt overeen met het type Van Den Broeke 52 en is een populaire vorm in de Lage Landen tijdens eerste eeuw. Verder werd een niet te definiëren metalen object aangetroffen. De grootte doet vermoeden dat het om een metalen recipiënt zou kunnen gaan. Ook de twee andere graven bevatten beide handgevormd aardewerk als bijgift, maar deze recipiënten waren niet volledig bewaard. Van het ene recipiënt bleef enkel de bodem over. De éénledige pot met kamstreken uit het derde graf was gebroken en bijgevolg enigszins vervormd, maar komt overeen met type Van Den Broeke 22. Deze vorm kwam sterk op vanaf de vroeg-Romeinse tijd. De depositie bevatte hiernaast ook gesmolten glas en metaal dat eveneens niet verder te definiëren was.

Handgevormd recipiënt in S41.

In enkele gevallen kwamen zowel handgevormd aardewerk, veelal in fragmentaire staat, als Romeinse bijgiften voor. In het ene geval betrof het een secundaire bijgift van een ruwwandige pot (ST201A) met in de crematiedepositie enkele handgevormde scherven, een ander graf bevatte naast een gebronsde beker (ST301) en een pot in *terra nigra* fragmenten handgevormd aardewerk in de vulling. Ook een derde graf bevatte een *terra nigra* pot en een handgevormd fragment in de vulling. Alle drie zijn op basis van het aardewerk te plaatsen in de tweede helft van de eerste eeuw.

Een aantal graven kon niet nauwkeuriger dan =/>100 jaar gedateerd worden en bieden bijgevolg weinig inzicht in de ontwikkeling van het grafveld. Ze zijn grofweg te plaatsen in de Midden-Romeinse periode en zijn ten vroegste halverwege de eerste eeuw en ten laatste naar het eind van de derde eeuw te plaatsen. Eén van de graven zou op basis van de *terra rubra* beker tussen 25 v. Chr. en 125 n. Chr. te plaatsen zijn.

Een enkele groep van graven die contemporain zijn lijkt zich ruimtelijk te onderscheiden van het grafveld. Het betreft drie graven waarvan er één door de hoge kwantiteit aan grafgiften (acht in het totaal) vrij nauwkeurig gedateerd kon worden in het laatste kwart van de eerste eeuw. De twee andere zijn in het laatste kwart van de eerste tot eerste kwart tweede eeuw te plaatsen. Deze drie liggen een vijftiental meter ten noorden van de andere graven en een tiental meter ten zuiden van de monumentale structuren. Het is niet onwaarschijnlijk dat er sprake is van familiale banden tussen deze drie graven.

De 'rijke' graven gelegen aan de zuidzijde zijn eveneens in het laatste kwart van de eerste eeuw, tweede kwart van de tweede eeuw te plaatsen. Ook hier zien we een groter aantal grafgiften. Deze tendens van een toename aan grafgiften in de loop van de tijd wordt doorheen de gehele regio vastgesteld.

Uit deze contexten blijkt dat het grafveld in gebruik was vanaf de eerste eeuw. Het oudste graf bevat aardewerk dat te dateren is in het eerste kwart van de eerste eeuw. Toch is het, gezien aardewerk een lange levensduur kan hebben, mogelijk dat ze nog aan de eerste generatie bewoners van de woonstalhuizen toebehoorden. Een andere mogelijkheid is dat het grafveld ook gebruikt werd door een andere, ons niet gekende groep bewoners van het gebied rond het Hoeneveldje.

Een nauwkeurige einddatum naar voor schuiven is moeilijker. Er werden, op basis van de datering van het aardewerk, geen graven

Een van de rijkere grafcontexten in S41.

aangetroffen die met zekerheid na de eerste helft van de tweede eeuw kunnen geplaatst worden. Gezien de potentieel lange levensduur van aardewerk, kan het moment van de jongste begraving eventueel wel nog in de tweede helft van de tweede eeuw liggen. Het is samengevat wel erg waarschijnlijk dat het grafveld ergens in de tweede helft van de tweede eeuw geheel in onbruik is geraakt.

Op basis van de 38 als graf geklasseerde sporen uitspraken doen over de populatie van de site gedurende de 120 à 150 jaar die we als gebruiksduur van het grafveld kunnen vaststellen, is erg moeilijk. Zoals eerder werd aangehaald werden vermoedelijk niet alle individuen op het grafveld begraven, en vinden we door postdepositionele processen ook niet alle graven terug. Bovendien bestaat voor ons grafveld de mogelijkheid dat het zich ooit verderzette aan de noordzijde van het projectgebied. We weten niet met zekerheid of we naar het volledige grafveld kijken. Ook een gedetailleerd fysisch antropologisch onderzoek van de crematieresten ontbreekt op dit moment voor het grafveld.

Materiële cultuur, ritueel en maatschappij

In twaalf gevallen werden geen sporen van bijgiften van eender welke aard aangetroffen. Hierbij betrof het voornamelijk graven van type A (8), wat te verklaren valt door het toegepaste proces van deze begraving. In twee gevallen ging het over type C, in een geval over type B en in twee gevallen betrof het niet te determineren graven. De afwezigheid van grafgiften is bijgevolg niet noodzakelijk het gevolg van sociale of culturele verschillen, maar staat ook in verband met de graad van selectie tijdens het crematieproces. In alle andere (28) gevallen werden wel vormen van bijgiften aangetroffen. Een dominante groep is het aardewerk, maar ook metalen, stenen en glazen objecten werden in de graven aangetroffen.

We maken een onderscheid tussen 'primaire' en 'secundaire' bijgaven op basis van hun plaats in het funeraire ritueel. Primaire bijgaven werden meegegeven op de brandstapel en zijn bijgevolg veelal aangetast door de hitte en eerder fragmentair aanwezig. Secundaire bijgiften werden meegegeven tijdens de begraving zelf en zijn meestal in betere staat.

In geen enkel geval lijkt een recipiënt als urn gebruikt geweest te zijn. In sommige gevallen werden er crematieresten aangetroffen in aardewerk, maar dit moet niet als bewuste handeling geïnterpreteerd worden. We kunnen verschillende manieren van 'gebruik' in het aardewerk onderscheiden, In zes gevallen waren enkel secundaire bijgiften meegegeven het graf. In zes gevallen was er enkel sprake van primaire bijgiften. In zeven gevallen was er sprake van zowel primaire als secundaire bijgiften. Weliswaar was er in sommige gevallen sprake van 'dubbel gebruik', waarbij de bijgiften in de kuil sporen van verbranding hadden en dus mee op of aan de brandstapel hebben gestaan. Zoals eerder al aangehaald werden zowel contexten met exclusief handgevormd of gedraaid aardewerk als combinaties van beide vastgesteld.

In veertien contexten werden metalen objecten aangetroffen. In vijf gevallen betrof het brons. Deze vondsten waren door verbranding of latere corrosie veelal herleid naar onherkenbare klompjes. De originele vorm en functie van de objecten is dan ook veelal onbekend en het onderscheid tussen 'primair' en 'secundair' is dan ook veelal niet te maken. Enkel in een paar grafcontexten was de originele vorm nog herkenbaar. Zo werden in één graf drie *fibulae* en een onleesbare bronzen munt aangetroffen. Eén *fibula* was voldoende bewaard om als een kruisvormige scharnierfibula te herkennen (RIHA 5.8), de andere twee waren zodanig verweerd dat verdere determinatie niet mogelijk was. Een ander graf bracht een armband en *fibula* aan het licht. In nog een ander werd eveneens een bronzen armbandfragment vastgesteld. De procentuele hoeveelheid munten en *fibulae* binnen een grafcontext werd vroeger wel eens als een indicator voor de graad van romanisering aangezien, maar recenter onderzoek toont aan dat dit niet noodzakelijk een betekenisvol gegeven moet zijn. Het aantal munten op grafsites schommelt sterk en lijkt niet gedreven door een specifieke set factoren.

In een enkele context was er met zekerheid sprake van dierlijke botrestanten, al konden deze niet verder gedetermineerd worden. Weliswaar zijn de crematieresten niet onderzocht op een niveau dat toelaat om verbrand dierlijk bot nauwkeurig van menselijk bot te onderscheiden waardoor mogelijk mee verbrand dierlijk bot niet vastgesteld werd.

De crematieresten zelf varieerden sterk in hoeveelheid, wat in grote mate bepaald is door de formatieprocessen. Niet enkel het inzamelen, maar ook de manier van depositie, de bewaring van het graf en de manier van inzamelen hebben hier een grote

Bronzen haarpin en twee bronzen armbanden die door middel van onderzoek met de metaaldetector uit de bouwvoor werden gerecupereerd ter hoogte van het grafveld.

invloed op. Het gebrek aan antropologisch onderzoek maakt het moeilijk om enige uitspraken te doen rond het geslacht, leeftijd, pathologische kenmerken en de daaruit voortkomende sociale verhoudingen en verschillen in het rituele proces tussen de begraven personen. Verder onderzoek op het botmateriaal zou hier mogelijk meer informatie over kunnen bieden.

Op basis van de materiële cultuur valt er over socio-culturele verschillen eveneens weinig af te leiden. Zoals eerder al aangehaald is de hoeveelheid aangetroffen grafgiften niet noodzakelijk een reflectie van al het materiaal gebruikt in het ritueel proces. Opvallend is de eveneens al eerder vermelde toename van grafgiften naar het einde van de eerste eeuw, wat in verband staat met economische groei en stabilisatie van het Romeinse rijk. Verschillen in gender zijn ook moeilijk onderscheiden, ook hier zou verdere analyse van het botmateriaal wel in kunnen helpen. Enkel de contexten met bronzen armbanden wijzen richting vrouwen.

De monumenten

Naast de eigenlijk graven werden nog enkele monumentale structuren aangetroffen, die in verband stonden met de funeraire cultus. Bij de aanleg werd een gedeeltelijk bewaarde grafcirkel van 7,8 m doorsnede aangetroffen. Deze had een lichtgrijze vulling met op enkele houtskoolspikkels na, geen bijvulling. Het graf zelf is niet bewaard. Voorts troffen de archeologen nog een andere gedeeltelijk bewaarde grafcirkel aan. Deze was 3,25 m in diameter en 10 à 15 cm diep. Hier was het graf wel bewaard.

Naar het noorden toe werd een erg grote kringgreppel (18,5 m in doorsnede en ca. 20 cm diep) aangetroffen. De witgrijze vulling bevatte nauwelijks bijmenging. In deze cirkel werd naar het midden toe een crematiegraf aangetroffen. Dat bestond uit een crematierestdepositie met enkele metaalfragmenten in de vulling, maar bood wegens een gebrek aan dateerbaar materiaal geen aanwijzingen over de ouderdom van de kringgreppel.

In de noordwesthoek werden twee grote rechthoekige *enclosures* aangetroffen; de ene was 15 x 11 m groot en N-Z georiënteerd. De greppel zelf was ca. 0,5 m breed en 0,45 m diep bewaard. In de lichtgrijze vulling zelf werd geen bijmenging aangetroffen. De tweede kon maar gedeeltelijk opgegraven worden; deze was 11 x 7,5 m met een greppel van 0,25 m breed en 0,12 m diep. Ook hier was er sprake van een lichtgrijze vulling zonder bijmenging. Zowel de kringgreppel als de rechthoekige structuren werden uitgeschaafd om eventuele sporen onder de greppel vast te stellen. Hierbij kwamen geen bijkomende elementen boven. Ook bij deze twee structuren kon de ouderdom niet vastgesteld worden.

Besluit

Het mag duidelijk zijn dat de archeologische opvolging van deze acht hectaren grote verkaveling een groot succes was. Ten eerste omwille van de Romeinse weg. Het is namelijk de eerste maal sinds lang dat deze Romeinse weg buiten een stedelijke context in Limburg archeologisch werd gedocumenteerd en onderzocht. Ten tweede omwille van de combinatie van archeologische sporen. Het komt namelijk weinig voor dat archeologen de gelegenheid krijgen om én de Romeinse weg én de bijhorende Romeinse bewoning én het grafveld in één beweging te onderzoeken.

En zoals altijd roepen nieuwe resultaten nieuwe vragen op; vragen waarop we ook nu weer het antwoord schuldig moeten blijven. Zo is het nog steeds niet duidelijk wat de relatie was van de bewoning met het villadomein langs de Steenboskapel, of de archeologen alle bewoning documenteerden, of dat de inheemsromeinse bewoning zich nog verder uitstrekte op nog niet onderzochte plekken, enzovoort enzovoort. Archeologie is een wetenschap die traag vordert.

Een aardige bijkomstigheid aan het onderzoek is dat de bewoners van de verkaveling nu wél weten waar hun straatnamen vandaan komen. Onmiddellijk na het onderzoek besliste de gemeente Voeren immers dat sommige van de nieuwe straatnamen moesten verwijzen naar de archeologische site. En zo kwamen 'Dolium', de naam voor een Romeinse voorraadpot, 'Silex', een andere naam voor vuursteen, 'Amphora', de naam voor een Romeinse voorraadkruik, 'Tungri', de naam van de bevolkingsgroep die er woonde en uiteraard 'Heirweg' in het Voerense straatbeeld terecht.

De aangetroffen kringgreppel.

Zuivelfabriek Sint-Brigitta Sint-Martens-Voeren

Julien Geelen

In het Voerens Blaedsje deed ik enige tijd geleden een appèl aan de lezers voor informatie omtrent de Zuivelfabriek Sint-Brigitta van Sint-Martens-Voeren. Er kwam maar één tip binnen, maar wel een gouden tip! Theo Broers, de schatbewaarder van ons Voerens erfgoed bij uitstek, bezorgde mij een lidmaatschapsboekje waarin de stichtingsoorkonde en de verschijning in de bijlagen van het Belgisch Staatsblad vermeld staan.

Het geboortekaartje

In der moniteur staat het als volgt :
'Zuivelfabriek Sinte–Brigitta, samenwerkende maatschappij. Stichtingsoorkonde gedaan te Sint-Martens-Voeren, de 4 Juli 1934; geregistreerd te Leuven (B.O.A.), de 10 Juli 1934; neergelegd ter griffie van de handelsrechtbank van Verviers de 18 Juli 1934; verschenen in de bijlagen van het Belgisch Staatsblad de 27 Juli 1934, akte nr. 10491.'

De geboorte is heuglijk nieuws maar de conceptie is al even boeiend!

Het decor

Door de eeuwen heen was de landbouw een overlevingslandbouw. De 21-eeuwse boeren stellen dat het vandaag nog altijd zo is! Alles draait rond 'meerwaarde' en 'meer melk' .

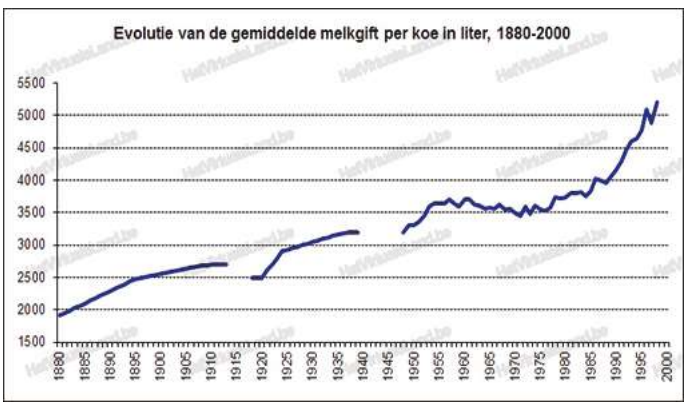

In de grafiek van CAG – objectnr 00001112 – kun je de evolutie van de gemiddelde melkproductie per koe per jaar aflezen. In 1880 was dat 1900 liter per koe, in 1910 2.700 liter, in 1950 3.300 liter, in 1970 3.600 liter, in 2000 5.200 liter. Nu ligt de productie van een goede melkkoe bij 8.000 tot 10.000 liter

Onze grootouders zochten meerwaarde in het verwerken van melk, het verkopen van boter, kaas, *makej* op de markt in Aubel of Visé en het valideren van afgeleide of restproducten als botermelk en wei, onder meer in de dierenvoeding.

Onze oma's kunnen getuigen dat de verwerking van melk tot boter onder de toenmalige omstandigheden niet probleemloos was. Denk maar aan hygiëne, koeling, verzuring, kwaliteitseisen, kwaliteitsschommelingen en… willekeur van kopers/handelaren.

Hieromtrent terloops nog een boerenwijsheid: 'Botter is driejmaol gek in 't jaor: èns gek hèl, èns gek weik en èns gek duur.' Boter is driemaal in het jaar abnormaal: eens abnormaal hard, eens abnormaal week en eens abnormaal duur.

In de winter was boter hard door de koude, in de zomer week door de warmte en als er weinig melk was door droogstand van koeien en er dus weinig boter was, was ze bijgevolg duur. Het kan verkeren. En toch is het normaal.

Als je rauwe melk laat staan komt het melkvet of de room bovendrijven. Je kan dan verscheidene melkbeurten samen 'uit volle melk' boteren of enkel de afgeschepte room. De melkzuurbacteriën zetten de melksuiker (lactose) om in melkzuur. De hoeveboter met zijn specifiek aroma is dus geboterde of gekarnde verzuurde room. Om te voorkomen dat 'slechte' bacteriën de werking verstoorden en verknoeiden, werd de hoeveboter vroeger gezouten.

Aan een wereldvermaarde streekgenoot, Jules Mélotte uit Remicourt, hebben onze voorouders vanaf omstreeks 1890 de zeer vernuftige rode écrémeuse of de afromer (zoals op de foto hieronder, uit de collectie van Theo Broers) te danken. Op basis van dichtheid (soortelijk gewicht) werd het lichte melkvet door middelpuntvliedende of centrifugale kracht maximaal gescheiden van de magere, afgeroomde – *aafgedriejde* – melk.

Het is zonneklaar waarom het efficiënt afromen economisch belangrijk was: haal je uit 100 liter volle melk met 4% vetgehalte 3,5 kg of 5 kg boter?

De landbouwcrisis eind negentiende eeuw is van grote betekenis geweest, de trigger voor de oprichting van landbouworganisa-

ties en het ontstaan van landbouwcoöperaties. Onderlinge hulp tussen boeren ging meestal niet verder dan het uitlenen van het werkpaard, tegen wederhulp bij maaien of hooien. Laat Gods water over Gods akker stromen. In Zuid-Duitsland organiseerde Friedrich Wilhelm Raiffeisen onderlinge samenwerking tussen landbouwers op basis van coöperatieve structuren. De landbouwcoöperatie, waarbij boeren door samenaankoop en samenverkoop beter greep kregen op hun handelaren en tussenhandelaren, toeleveranciers en afnemers, was geboren.

In 1890 werd de Belgische Boerenbond gesticht en de volgende jaren werden lokaal boerengilden opgericht die later aansloten bij de eenheidsstructuur Boerenbond. Hun motto was en is 'Ieder voor allen, allen voor ieder' – 'Vooruitgang door vereeniging'. De rooms-katholieke clerus, de dorpspastoor of kapelaan, in samenwerking met leidende dorpsfiguren speelden de voortrekkersrol.

In de archieven van Kadoc-Leuven kon ik de activiteitsverslagen van de opzieners/inspecteurs van de Dienst van Toezicht en de medewerkers van het Zuivelconsulentschap raadplegen.

De Boerengilden

De Boerengilde Sint-Martens-Voeren, codenummer 32061, werd gesticht in 1894. Voorzitter – ook deken genoemd – was Jozef Wynants, secretaris kapelaan Salden, proost pastoor Voss. Ze sloot bij de Boerenbond aan in 1897. De Boerengilde 's-Gravenvoeren, codenummer 32056, werd gesticht in 1898 en hadden een doorstart in maart-april 1924. Van de andere Boerengilden heb ik voorlopig geen geboortekaart!

In de eerste nota van 8 november 1926 deed Boerenbond-opziener J. Verbeek verslag van de afzonderlijke ontmoetingen met de clerus, vooraanstaande personen en met de besturen van de Boerengilden in Sint-Martens-Voeren, Moelingen, 's-Gravenvoeren en Sint-Pieters-Voeren – met als onderwerp 'Dossier stoommelkerij Land van Herve':

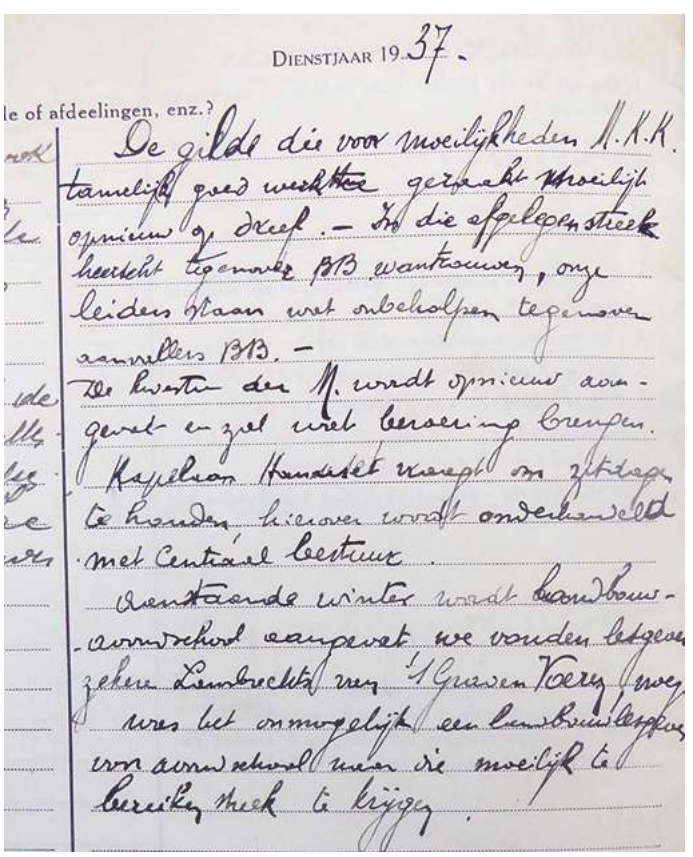
DIENSTJAAR 19.37.-

le of afdeelingen, enz.?

De gilde die voor moeilijkheden N.K.K. tamelijk goed werkte geraakt moeilijk opnieuw op dreef. – In die afgelegen streek heerscht tegenover BB wantrouwen, onze leiders staan met onbeholpen tegenover aanvallers BB. –
De kwestie der N. wordt opnieuw aangevat en zal veel beroering brengen.
Kapelaan Hendrickx neemt om zijdelings te houden hierover wordt onderhandeld met Centraal bestuur.
Aanstaande winter wordt landbouwavondschool aangevat we vonden bereid zeker Lambrechts van 's Gravenvoeren maar was het onmogelijk een landbouwleerpersoon voor avondschool naar die moeilijk te bereiken streek te krijgen.

'Sint-Martens-Voeren: Samen met Mr. Brughmans deed ik een onderzoek nopens den toestand op zuivelgebied en de wenschelijkheid van de oprichting eener Stoommelkerij voor de streek – St Martens, St Pieters & 's Graven Voeren. Te St Martensvoeren spraken wij met E.H. pastoor en met Mr. Beckers Kassier der S. Over 't algemeen zullen de boeren zulks wel genegen zijn; de boeren zijn niet ingelicht en kennen zelf den toestand niet. E.H. pastoor is de zaak genegen, deze maakt er nochtans eene persoonlijke zaak van, hij heeft eene schuur welke hij zou verkoopen, deze kan nochtans niet dienen, wij bespraken zulks met E.H. pastoor; hij scheen te begrijpen maar zal toch nog tractende melkerij op die plaats op te richten. Ons besluit was, eerst zullen wij zoeken welke boeren meegaan en dan zoeken waar de beste plaats ligt…'

'Moelingen: Jos Timmers bezocht, EH Pastoor afwezig. Vroeger heeft hier een Landmelkerij bestaan, soort samenwerkende melkerij, waar de boeren zelf hun melk naartoe voerden. Is door oorlogsomstandigheden gevallen. Voor het melkbewerken betaalde men toen 0,01 fr per liter. Nu hebben de meeste boeren een melkontromer met elektrische drijfkracht. Ze verkopen hun boter op botermarkt van Visé . Op 27-10-26 kregen ze 23 fr per kg boter. De boeren houden Nederrijnsche koeien die ze kruisten met Hollandsche stieren. Voor de oorlog werden veel Hollandsche koeien gekocht in de karontainestallen. Veel huurgronden van o.a. Ecole moyenne de l'état Visé (huur 9 fr/roede ; 23R/ha), armenbestuur van Moelingen (huur 4 fr/R), anderen 28-30 fr/R, enkele 40 fr/R. Hollandsche boeren huren aan 4 à 6 gulden/R.'

In de collectie van Theo Broers bevindt zich een rekening, gedateerd op 19 november 1913, voor 10 kg boter getiteld 'Laiterie Saint-Roch – Société Cooperative à Mouland, Beurre Crème garanti pur à l'analyse'.

Het verslag gaat verder: ''s-Gravenvoeren: ontmoeting met bestuur Boerengilde ten huize Vz Beckers, aanwezig Grosjean, Van Aubel, Janssens, Janssens, Goessens, Geelen. Voorstanders. Enkele bezwaren moeten overwonnen worden:

1. boeren hebben ontromers met elect. drijfkracht;

2. voor dat Mr Offermans de melkerij te Warsage uitbaatte was die melkerij coöperatief met verplichting van zoveel melk te leveren per jaar dat de boeren er niet geraakten. Processen tegen hen ingespannen. Boeren zijn allen overtuigd dat ze wreed gefopt worden door de melkerij. 't Schijnt dat ook boeren van Warsage en Berneau willen meedoen.'

'Te St Pieters Voeren spraken wij met E.H. pastoor & Mr. Magermans Voorz. Boerengilde. Deze zijn ook de oprichting zeer genegen. Op de vergadering der Boerengilde waren er reeds 4 op 6 of de 2/3 der boeren voor zonder dat zij werden ingelicht. Allen vroegen om kortelings een vergadering te houden. Ik meen ook dat de omstandigheden hier gunstig zijn. Het getal koeien is zeker te vinden en de ligging is ook voordeelig.'

Namens het Zuivelconsulentschap schreef hoofdopziener J. Boremans op 13 november 1926 aan de proost, de voorzitters en 'schrijvers' (secretarissen) van de Boerengilden in Moelingen, 's-Gravenvoeren, Sint-Martens-Voeren, Sint-Pieters-Voeren, Teuven en Remersdaal:

'Eerwaerde Heer, Waarde Heer,

Sinds eenigen tijd wordt er in de streek gesproken over de wenschelijkheid der oprichting eener samenwerkende stoommelkerij voor het Land van Herve.

Op 11 juni 1972 werd het 75-jarig bestaan van de Boerengilde Sint-Martens-Voeren gevierd. Op de linkerfoto zijn te herkennen: Henri Lemmens, Antoine Kairis, kanunnik Ansay, deken Hendriks en Boerenbond-voorzitter Boon.

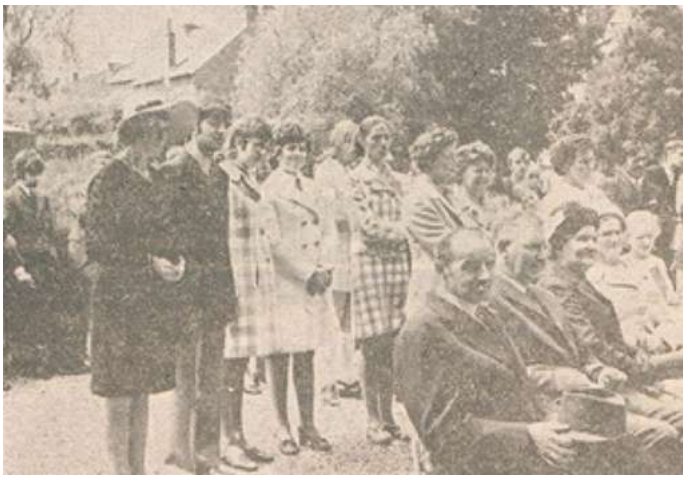

Op de rechterfoto herkennen we (staande) Josée Lemmens-Nyssen [1], Germaine Fryns-Geelen [4], Tonia Loop-Heggen [5], Gertrude Kleynen-Knoppen [6] en Amélie Lemmens-Halleux [7]; (zittend) Hubert Vaessen, Alfons Ernens, Maria Schillings-Lebeau en Lucie Lucassen-Lebeau.

Om die zoo belangrijke zaak eens nader te onderzoeken beleggen wij eene vergadering voor de bestuursleden der Boerengilden van den omtrek te 's Graven Voeren in St. Jozefshuis (Jongensschool) op woensdag 24 dezer te 4 uur namiddag (stipt). … Gelief de bestuursleden en deze andere leden te verwittigen.'

Hierna volgen de verslagen die weergeven wat er besproken werd gedurende een uur voor een veertigtal aanwezigen. De vergadering werd niet begonnen met gebed maar er wel mee gesloten! De pastoor opende de vergadering. Het verslag vermeldt:

'De uiteenzetting van Mr. Segers :

- Geschiedenis van het zuivelbedrijf
  - tijdperk van boterstoten
  - tijdperk kleine melkerijen
  - tijdperk afroomers
  - nu Stoommelkerijen.

Voordeel: uitsparen kapitaal, tijd en werkkrachten, betere prijzen, verschil met melkerijen en verschil met marktprijzen.
Tot slot : Inrichting aandeelen- tijd- winstverdeeling enz.
Uitwerksel: boeren zoals overal, in 't begin wantrouwig. Zij denken dat zij nu zoo goed zijn – nochtans veel belangstelling.

De uiteenzetting van J.Verbeek :

1. Voordelen beroepsziekte van eigen bedrijf
2. Wat staat ons te doen, gezien de andere landen, veeuitbating, bestrijding veeziekten enz.
3. Concurrentie margarine verbruik, boterprijzen.

Mr Segers geeft toestand van vreemde landen, statistieken over boterfabricatie, in- en uitvoer, verbruik margarine. Stoommelkerij is de redding.'

Na de voorlichting van de bestuursleden volgde de vraag om algemene vergaderingen te organiseren voor alle leden. Die vonden plaats op maandag 20 december 1926 in 's-Gravenvoeren en in Sint-Martens-Voeren, telkens om 16.30 uur, en op dinsdag 21 december in Sint-Pieters-Voeren en in Moelingen om 16.30 uur. Waarom zo vroeg? Omdat de heren opzieners 'de trein van 8 uur' moesten halen!

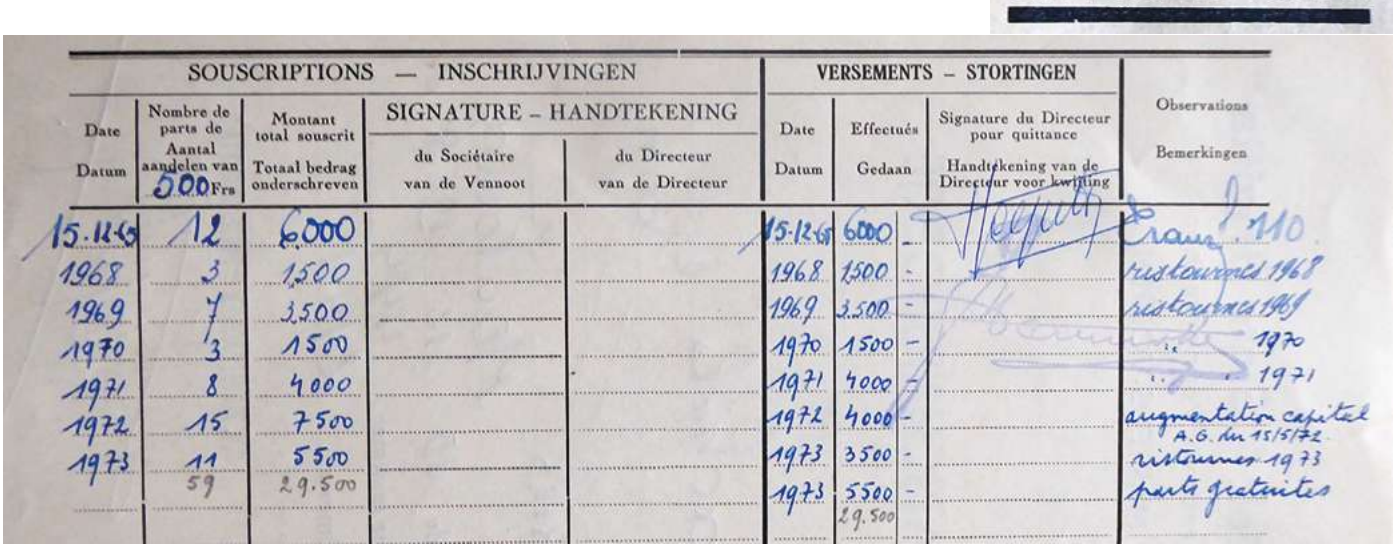

SOUSCRIPTIONS — INSCHRIJVINGEN					VERSEMENTS – STORTINGEN			
Date / Datum	Nombre de parts de / Aantal aandelen van 500 Frs	Montant total souscrit / Totaal bedrag onderschreven	SIGNATURE – HANDTEKENING: du Sociétaire / van de Vennoot	SIGNATURE – HANDTEKENING: du Directeur / van de Directeur	Date / Datum	Effectués / Gedaan	Signature du Directeur pour quittance / Handtekening van de Directeur voor kwijting	Observations / Bemerkingen
15.12.65	12	6000			15.12.65	6000 -		Crans 110
1968	3	1500			1968	1500 -		restournes 1968
1969	7	3500			1969	3500 -		restournes 1969
1970	3	1500			1970	1500 -		" 1970
1971	8	4000			1971	4000 -		" 1971
1972	15	7500			1972	4000 -		augmentation capital A.G. du 15/5/72
1973	11	5500			1973	3500 -		ristourne 1973
	59	29.500			1973	5500 -		parts gratuites
						29.500		

Een uittreksel uit een lidmaatschapsboekje van de Zuivelfabriek Sint-Brigitta.

De opkomst was bijzonder hoog te noemen:
'In Sint-Martens-Voeren ongeveer 60 aanwezigen. Resultaat: 31 boeren zullen meegaan, 4 zijn er tegen, 9 spreken zich niet uit. In 's-Gravenvoeren ongeveer 34 aanwezigen. Resultaat: 27 voor, 2 tegen (voerlieden van Offermans in Warsage), 3 twijfelaars, 2 blanco.
In Moelingen 20 aanwezigen. Resultaat: 11 genegen, 5 tegen, 4 spreken zich niet uit. In Sint-Pieters-Voeren 12 aanwezigen. Resultaat: alle 12 zeer genegen, aangenomen met algemeenheid van stemmen.'

Na deze intense campagne viel de zaak stil. Voorzitter Beckers van Boerengilde 's-Gravenvoeren deed in juni 1927 nog een voorstel om op bezoek te gaan bij goede melkerijen in de Kempen, zoals Peer, Bocholt, Kinrooi en Geistingen. Vanuit de Boerenbond werd gereageerd dat zij zelf niet verder aandrongen en dat boeren uit overtuiging moesten meegaan en zelf vragende partij zijn. Als pastoor Wieërs van Sint-Pieters-Voeren op 17 juni 1929 zijn beklag maakte dat niet werd voortgewerkt en dat de boeren het initiatief van de Boerenbond verwachtten, kwam stilaan terug stoom op de ketel.

Documenten van de concrete voorbereiding van de oprichting 4 juli 1934 van de Zuivelfabriek Sinte-Brigitta ontbreken mij voorlopig.

In een inspectieverslag van de Boerengilde Sint-Martens-Voeren, dienstjaar 1938, lees ik: 'Voor oprichting Melkerij zal verder geijverd worden. E.H. Hanuset zal met stamboek rondgaan en leden aannemen- zonder verplichting van in de Melkerij Herve melk te leveren.' In het inspectieverslag van diezelfde gilde, dienstjaar 1939, staat: 'De melkerij wacht naar het gunstige oogenblik om eigen gebouwen op te richten. Als er ooit normale tijden terugkeren zal denkelijk oogenblik zijn om aan 't werk te gaan. Er is 150.000 fr gestort kapitaal en 600.000 fr onderschreven op dit oogenblik van de bestaande Maatschappij Melkerij St Brigitta. In huidige verwarringstijd staan we met die actie "Melkerij" in een wachtzaal.'

'Op de euforie van de spectaculaire groei van de jaren '20 volgde de ontnuchtering na de beurscrash van 1929, met in zijn nasleep een internationale crisis die ook de landbouw zwaar trof,' lezen we op de webpagina over de geschiedenis van Boerenbond. En verder: 'De economische afdelingen van de Boerenbond kregen het moeilijk. Voor de bank van Boerenbond nam deze crisis uiteindelijk dramatische proporties aan: de Middenkredietkas ging in een uiterst turbulent politiek klimaat ten onder. Het herstel van het geschokte vertrouwen zou vele jaren in beslag nemen, evenals het terugbetalen van de spaarders. De landbouw bleef met moeilijkheden kampen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog dreigde de Nationale Landbouw- en Voedingscoöperatie Boerenbond te verstikken in een staatsgeleide landbouweconomie naar Duits model.'

Typerend voor de sfeer die de oorlogsomstandigheden ook in Voeren met zich meebrachten is volgend citaat uit het verslag van 14 januari 1942: 'E.H. pastoor Veltmans en de proost denkelijk beïnvloed door E.H. Devries pastoor te Sint Pietersvoeren, VNV-er, heeft niets gedaan voor de vrijwillige bijdrage. Toestand tegen B.G. zeer gespannen in de streek.'

Het inspectieverslag van Boerengilde Sint-Martens-Voeren van 20 oktober 1943 vermeldt: 'De M. St Martensvoeren heeft grond gekocht [locatie Veurserveld] om te bouwen na den oorlog.'

Oorlogen kunnen lang duren! Alhoewel de Zuivelfabriek Sinte-Brigitta, gesticht op 4 juli 1934, is blijven bestaan tot ontbinding en vereniging met de samenwerkende vennootschap 'Gewestelijke Zuivelfabriek van Herve' op 16 april 1985, is er nooit gebouwd en werd de opgehaalde melk geleverd aan de Laiterie Régionale de Herve.

Tot slot, ook als eerbetoon, een lijstje van de stichtende leden (allemaal landbouwers):
Teney Joseph, Sint-Martens-Voeren, beheerder.
Hick Hendrik, Sint-Martens-Voeren, toeziener
Beckers Hendrik, Sint-Martens-Voeren, lid
Lebeau Henri, Sint-Martens-Voeren lid
Godin Victor, Sint-Pieters-Voeren, beheerder-voorzitter
Geurts Joseph, Sint-Pieters-Voeren, toeziener
Magermans Hubert, Sint-Pieters-Voeren, lid
Kreutzer Frans, Sint-Pieters-Voeren, lid
Van Aubel Lambert, 's-Gravenvoeren, lid
Willems Albert, 's-Gravenvoeren, beheerder
Thywissen Nestor, 's-Gravenvoeren, toeziener-voorzitter
Grosjean François, 's-Gravenvoeren, lid
Stassen Théodore, Aubel, beheerder
Hollands Léon, Remersdaal, beheerder-ondervoorzitter.

Beste lezer, ik zie je opmerkingen, bemerkingen en aanvullingen betreffende dit artikel met veel belangstelling tegemoet, zodat er nog een vervolg op dit artikel kan komen. Je mag mij telefonisch contacteren (+32 (0)474 08 11 51) of via e-mail julien.geelen@gmail.com.

Nog enkele losse weetjes:

In 1961 organiseerde de Landelijke Rijvereniging (LRV) een ruitertornooi in Altenbroek.

Op 22 juli 1962 vond het zomerfeest van de Boerenjeugdbond (BJB) plaats op domein Altenbroek.

Op 19 januari 1974 vierde de Boerengilde 's-Gravenvoeren haar 75-jarig bestaan.

Kapelaan Hanuset vergat het kasboek van de Boerengilde Sint-Martens-Voeren aan de proost te overhandigen bij het vervoegen van het leger in 1938-1939.

In 1926 van 16 tot 30 september leverde boer Jos Beckers ('s-Gravenvoeren) aan de melkerij van Warsage 310 liter melk met 3,2 procent vet. Hij ontving 95 cent per liter. In Limburg werd toen 90 tot 95 cent per liter betaald en bovendien kreeg men de afgeroomde melk terug (waarde ongeveer 40 cent per liter).

Op de markt in Aubel betaalde men maximaal 23,50 frank per kg boter. In Limburg was dat 25 tot 26 frank per kg.

De schrijver van de Boerengilde 's-Gravenvoeren stelde voor om een Algemene Ledenvergadering te houden. Maar het kon niet gepland worden tussen 5 en 15 december want dan was er een tiendaagse missie in 's-Gravenvoeren.

De opzieners, hoofdopzieners, consulenten, inspecteurs en lesgevers van Boerenbond kwamen anno 1926 met de trein naar de Voerstreek en stapten af in Wezet, Warsage en Sint-Martens-Voeren. Bedrijfswagens waren er toen nog niet!

Parochiepriesters van de parochie OLV-Tenhemelopneming Moelingen

Sub invocatione Beatae Mariae Virginis a Coelos assumptae

Willy Machiels

De kerkgemeenschap van het dorp Moelingen gaat ver terug in de tijd. Wanneer die juist gesticht werd is onduidelijk. De eerste mij tot nu toe bekende vermelding komt uit een officieel document uit het jaar 1178. Dat wordt dan het begin van mijn lijst van parochiepriesters van Moelingen. We gaan dan stapsgewijs vooruit in de tijd tot de huidige toestand in 2016. Elke nieuwe tijdspanne in de tekst wordt verantwoord door een verandering in de historische of administratieve toestand van de parochie Moelingen.

Voor de perioden vanaf 1178 tot 1892 heb ik hoofdzakelijk geput uit de uitgebreide, nauwkeurige en verantwoorde handschriften van **Gaspar Swennen, pastoor van 1874 tot 1880**, gebundeld in zijn *Registre Privé et Confidentiel* en de handschriften van **Franciscus Laenen, pastoor van 1880 tot 1892**, die hij in het Register van zijn voorganger toevoegde. Pastoor Swennen gaf in zijn 'Recensia pastorum seu (of, maar in kerkelijk Latijn ook en) parochorum de Molingen qui hic curam animarum egerunt' (… die hier de zielenzorg hebben uitgeoefend)('egerunt' is een perfectumvorm van agere, doen, uitoefenen) niet alleen de namenlijst, de *nomina*, maar ook zijn bronnen in zijn *authentica*, waarin hij de hem bekende Registers van zijn voorgangers vermeldt en becommentarieert. Pastoor Swennen evenals zijn opvolger pastoor Laenen schrijven hun teksten in het Latijn als het over officiële kerkaangelegenheden gaat, in het Frans als het over de lokale geschiedenis gaat en in het Nederlands als het specifiek over het parochieleven gaat, zoals, bij voorbeeld, over het stichten van Broederschappen.

Gedetailleerde informatie over de tiendenheren van de parochie Moelingen vond ik voornamelijk bij **Amédée de Ryckel** in *Les Fiefs du Comté de Dahlem*, uitgegeven bij D. Cormaux te Luik in 1908.

Het korte levensverhaal van priester Jean d'Affnay, in Moelingen geboren in 1807, geschreven door **Sandre de Rosmel** (pater o'Kelly) verscheen onder de titel *Un Chapelain de l'Ermitage de Wihoux à Argenteau 1850-1886* en werd uitgegeven door Imprimerie Alphonse Willems te Aubel in 1942. Ik heb er informatie in gevonden voor zowel het leven van Jean d'Affnay als voor het overlijden van pastoor Rosmer. Zie hiervoor onder nr. 4 bij pastoor Rosmer en pastoor Nullens.

Voor de periode vanaf de afscheiding van het bisdom Hasselt van het bisdom Luik in 1967 heb ik herhaaldelijk gebruik gemaakt van de publicatie van **P. Moesen,** *Priesters in dienst van het bisdom Hasselt. In memoriam 1967 – 1999*, Hasselt, 2000 en van de publicatie van **Christian Dury,** *Nécrologie du clergé du diocèse de Liège (1967-2002)*, in Bulletin de la Société d'art et d'histoire du diocèse de Liège, Liège, 2010. Gegevens voor de Luikse periode van 1825 tot 1967 zijn te vinden, ook in de Bulletins de la Société d'art et d'histoire du diocèse de Liège, in het tweedelig werk van **E. Koninckx**, *Le clergé du diocèse de Liège / De priesters van het bisdom Luik (1825 – 1967)*, uitgegeven voor Tome I in 1974 en voor Tome II in 1975.

In de titel van mijn tekst gebruik ik het samengesteld woord parochiepriesters dat zowel voor pastoors, rectoren als kapelaans geldt. Pastoor Swennen gebruikt in de titel van zijn eerder vernoemd handschrift de woorden 'Recensia pastorum seu parochorum'. Het Latijnse woord 'pastor' betekent herder, de geestelijke verantwoordelijke van de parochie. Het Latijnse woord *parochus* betekent de officieel benoemde pastoor. Voor vertalers is hier sprake van wat taalkundigen in het Engels *false friends* noemen.

1. Oudste gegevens

1178: **Magister Gislebertus van Meilant**. Hij wordt in dat jaar genoemd als getuige, samen met andere pastoors uit de omgeving, o.a. Johannes de Mersau (Mesch), in verband met de kerk van Lixhe. De tekst is te vinden in de Regesta (verzamelingen van de brieven en officiële documenten) van Rodulphus de Zachringen, prinsbisschop van Luik van 1167 tot 1191. Een van de oude

De kerk nu; zicht vanuit het noordwesten. Vroege toren en middenbeuk, noorderzijbeuk en dwarsbeuk verbouwd in 1907. Nieuwe pastorie uit 1927.

In de zuidergevel zijn de oude vensteromlijstingen nog zichtbaar.

benamingen van de parochie Lixhe is Lisia. De Nederlandse vertaling van Lixhe is nu nog Lieze. Vanuit de zolderruimtes boven de zijbeuken zijn in de oorspronkelijke buitenmuren nog kleine dichtgemetselde ogivale vensters te zien uit de vroege gotiek. J. Ceyssens vermeldt dit reeds in de begeleidende tekst bij de foto van de oude kerk van voor 1907 in zijn boekje *Anciennes Eglises et vieilles Tours de Village*, uitgegeven bij Jules de Vreese, Ledeberg in 1924, ingelast na p. 8.

De kerk vóór 1907. (Foto bijgevoegd in de publicatie van Abbé **J. Ceyssens**, 1924. *Anciennes Eglises et vieilles Tours de Village*, Extrait du Bulletin des Commissions royales d'Art et d'Archéologie, LXIIIe année, Ledeberg.) De pastorie nog tegen de toren aan. Kleine vensters in noordelijke zijbeuk. Rechts aan zijbeukmuur: een houten halfcirkel waaronder een kruisbeeld. De ingang van de kerk zou links vóór de toren in de noordelijke zijbeuk zijn geweest.

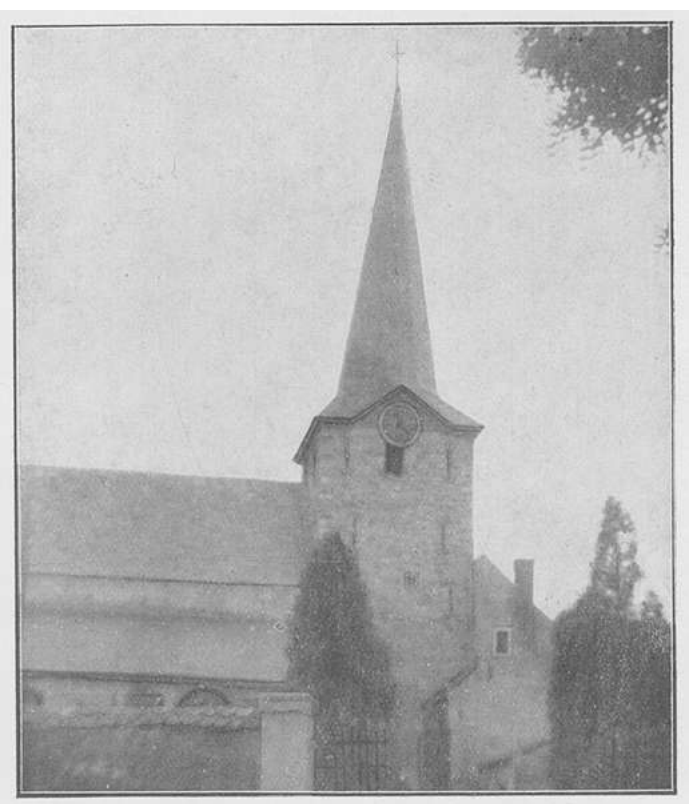

1499: **Willem van Brouck**. Hij treedt op als getuige bij een akte die bevestigt dat 'Joncker Jan Heer Tot Moulingen' is als erfgenaam van Jan van Elven, vader van zijn overleden moeder. Die akte vermeldt dat Jan van Elven, heer van Moelingen, het recht heeft de burgemeester en de schepenen van de Rechtbank te benoemen. Het Hoge Recht blijft in handen van de Hertog van Brabant langs diens drossaard van de landen van Dahlem om. De heer van Moelingen bezat dus niet het Tiendenrecht en ook niet het collatierecht, het recht de pastoor voor benoeming voor te dragen. Dat Tiendenrecht was in handen van de heren van Ter Droyen, een groot Dahlems leengoed in Moelingen gelegen. In 1499 was dat Tiendenrecht sinds 1493 in handen van de kinderen van hun overleden vader Willem van Vlodrop (ook Vlodorp geschreven), o.a. heer van Rijckholt. Het bleef tot in 1586 in handen van de familie van Vlodrop (of Vlodorp) toen het overging naar Frambach van Gulpen van het kasteel van Berne (Berneau) (1)(2).

2. Van 1568 tot 1648

de Tachtigjarige Oorlog tussen Spanje
en de Republiek der Verenigde Nederlanden.

Van vóór 1584: **Guilielmus Obberghen**. Gaspar Swennen, pastoor van 1874 tot 1880, vermeld in de inleiding en verder behandeld, schrijft in 1875 in zijn *Registre Privé et Confidentiel* dat hij een oud register kon inkijken met de volgende tekst: 'Registrum altaris Sti Stephani in Molinghen prope Visetum, cujus rector est Dmnus Guilielmus Obberghen, canonicus Sti Dionysii Leodii'.

In 1575 werden vermoedelijk de zijbeuken gebouwd in rode baksteen. Een brandglasraam, nu in de sacristie, met het jaartal 1575 toont het wapen en vermeldt de naam van de toenmalige tiendenheer Willem van Vlodrop, heer van Rijckholt. Pastoor Laenen, pastoor van 1880 tot 1892, vermeld in de inleiding en verder behandeld, schrijft in zijn toevoegingen aan het *Registre Privé et Confidentiel* van zijn voorganger het volgende: 'En restaurant le toit de l'église en 1891 nous avons trouvé sur le pignon de la grande nef vers le choeur une pierre où se trouvait avec le nom de Jésus l'inscription de l'année 1564. (Dan volgt de tekening ervan.) C'est probablement en cette année qu'a été bâtie la grande nef de l'église.' De oudere kerk bestond vermoedelijk slechts uit een beuk met buitenmuren in breuksteen zoals de toren.

Van 1584 tot 1597: **Guilielmus Enckevoort**. Pastoor Swennen vermeldt het volgende uit een oud register dat hij kon inkijken: 'Registrum bonorum (genitief van bona: goederen maar ook voordelen, opbrengsten) altaris Sti Stephani siti in ecclesia de Molinghen cujus rector est Dnus Guilielmus Enckevoort, pro anno 1500 octogesimo quarto'.

Middenbeuk. Gotische zuilen met Maaskapitelen in hardsteen, met gestileerd waterplantblad, links en rechts verschillend

Van 1597 tot 1640: **Laurentius Jans(s)en(s)**. Van hem bezitten we een in het Nederlands geschreven register. Het begint aldus: 'Dit zijn alsulke Rinten als toestand van den pastoor van Moulingen aangande van jarlige winsten; ende dat voor het jar 1597'. Pastoor Jans(s)en(s) schrijft soms nog Molinghen, zoals voorheen gebruikelijk, in plaats van Moulingen. Dit register eindigt in het jaar 1636. Verder is er nog zijn eigenhandig geschreven testament met als datum 6 november 1640. In het bij de volgende vermelde priester Hubertus Morray aangehaalde werk van Albert-Edouard Janssen vinden we de volledige Nederlandse tekst van dit testament zoals hij die gekopieerd heeft uit het register voor de jaren 1640 – 1675 van de Schepenbank van Moelingen. Waren als getuigen bij de notaris aanwezig '… present den eerweerden heer Canonicus (van Wezet) Joannes Germeau, heer Leonardus Couwen, pastoor in Meisch ende heer Petrus Crout, capellaen in Bruest, als gelooffweerdige getuijgen hijer toe geroepen ende specialijk gebeden.…' Leonardus Couwen (of Cauwen) was pastoor in Mesch van 1634 tot 1657. In de 'Visitationes Archidiaconales, Archidiaconatus Hasbaniae in dioecesi Leodiensi, ab anno 1613 ad annum 1763', uitgegeven door Gulielmus Simenon, Leodii, H. Dessain, 1939, vinden we volgend belangrijk gegeven over de kerk van Sint-Pieters-Voeren in 1613: 'Capella sub Foro S. Martini, sub invocatione S. Petri, ad collationem D. Leonardi Cauwen, canonici Fori S. Martini'. De familienaam Crout van kapelaan Petrus Crout van Breust komt ook in 's-Gravenvoeren voor. Petrus 'Krout' was ook rector van het altaar van het Heilig Kruis en de heilige Catharina in de kerk van Sint-Martens-Voeren, zoals vermeld in het hierboven vernoemd werk van Gulielmus Simenon. In hetzelfde werk wordt de naam van pastoor Jans(s)en(s) Laurentius Hantsen geschreven.

De pastoor van Moelingen bezat een derde van het tiendenrecht op de veldvruchten. De pastoor van Berne was ook schuldenaar aan de kerk van Moelingen. Hieruit kan worden afgeleid dat de kerk van Berne een dochterkerk van Moelingen was. Pastoor Swennen schrijft in zijn *Registre Privé et Confidentiel* hierover het volgende: 'Il ressort de ce registre que M. le Curé de Berne alias Berneau, devait une redevance annuelle au Curé de Mouland, redevance payé par le dit Curé comme Curé. Que cela prouve-t-il? Sinon que l'Eglise de Berne ou Berneau est une église filiale de celle de Mouland, et la paroisse du dit lieu, une paroisse détachée de celle de Mouland.' De andere twee derden van de grote tienden gingen naar de heer van Ter Droyen, die vanaf 1586, ten tijde van Frambach van Gulpen, tevens heer van Berne, en vanaf 1643, ten tijde van Diederik van Gulpen, ook heer van Bol(s)beek was(1).

Van 1640 tot 1653: **Hubertus Morray**. Albert-Edouard Janssen schrijft in zijn *Livre de Raison de la famille Janssen de Mouland*, deel I 1500 – 1925, een ongedateerde getypte tekst die op beperkte schaal gekopieerd is, dat de nieuwe pastoor van Moelingen, na de dood van Laurentius Janssen, nu zo geschreven, Henri Morees heet. Zijn bron is een verslag uit het register voor de jaren 1641-1671 van de Schepenbank van Moelingen.

Drie perioden uit de kerkbouw. Gotische zuilen met Maaslandse kapitelen, rechts bij het binnenkomen; wapenschild in de zuiderzijbeuk van de gebroeders-priesters Fa(u)vechamps uit Moelingen (pastoor Arnoldus Houbiers, 1746-1774, schrijft 'Fafchamps'); glasraam van het atelier Nicolas & zonen uit Roermond voor de verbouwing van 1907.

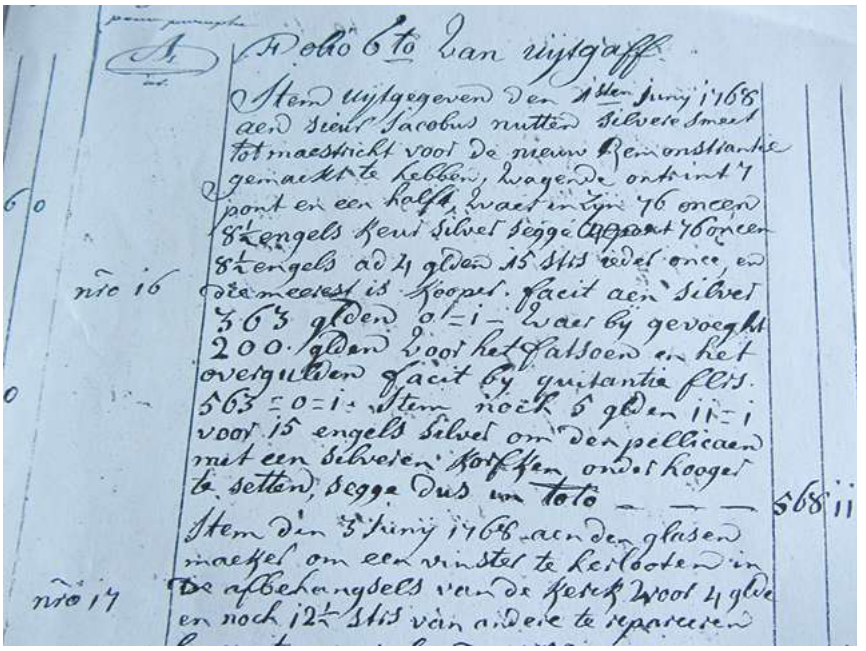

Bewijs van uitgave voor de prachtige zilveren stralenmonstrans uit 1768, onder het pastoraat van pastoor Arnoldus Houbiers, 1746-1774. De monstrans werd vervaardigd door zilversmid Jacobus Nutten uit Maastricht.

3. Van 1661 tot 1774

Spaanse en later Oostenrijkse Tijd
na het Partagetractaat.

Het Partagetractaat van 1661 verdeelde het oude gebied van Overmaas in Spaans en Staats bezit. Moelingen bleef Spaans maar Eijsden werd Staats.

Van 1653 tot 1691: **Arnoldus Mineur**. Afkomstig uit Maastricht. Hij is begraven in de kerk links voor het koor. De ruitvormige witte tegel met doodshoofd heeft de volgende tekst: 'Hic Iacet Sepvltvs/Ad.^{dvm} R.^{dvs} D^{vs} Arnoldus/Mineur S.T.B.F. Hvivs /Ecclesiae in Molingen Pastor/Qvi Obiit/Nona Avgvsti Ao 1691/Reqviescat in/Pace Amen.' Daarbij is er nog een schildje met het wapen van Maastricht.

Van 1691 tot 1729: **Theodorus Riga**. Onder zijn pastoraat werd de kerk in 1715 in barokstijl gerestaureerd. De gepleisterde plafonds zijn toen aangebracht. In het plafond van het middenschip is het alliantiewapen aangebracht van baron Jan-Willem van Kerckem, o.a. heer van Grathem, en barones Anna-Barbara van Gulpen (1663-1735(1733?)), dochter van wijlen Jan-Theodatus van Gulpen, heer van Berne en Bol(s)beek, gestorven op 1 juni 1704, die het leen Ter Droyen in Moelingen, met toren, huis, weilanden en grond evenals het groot tiendenrecht van Moelingen bezat. Jan-Willem van Kerckem kwam in 1704, als echtgenoot van Anna-Barbara van Gulpen, in het bezit van Berne, Bol(s)beek en ook Ter Droyen. Na de dood van Jan-Willem in 1710 gaat het leen Ter Droyen in 1711 over naar de douairière Anna-Barbara van Gulpen tot haar dood in 1735 (1733?). Haar oudste zoon Jan-Willem van Kerckem van Grathem (1693-1769), graaf geworden in 1742, stierf als vrijgezel in 1769. Zijn bezittingen gingen toen, volgens zijn testament, over op zijn neef Jan-Baptist van Borchgrave d'Altena (†1772) van Bovelingen (Heers) en nadien op Jan-Willem van Borchgrave d'Altena (1748-1818). De van Borchgraves hadden in 1745 hun grafelijke titel gekregen. De familie van Kerckem verbleef meestal in hun kasteel van Grathem en de familie van Borchgrave in hun kasteel in Bovelingen (Heers).

Van 1729 tot 1746: **Gerardus Petermans**. Vermoedelijk uit Eijsden afkomstig (3). Hij diende, met instemming van de *collator*, de heer die het recht heeft een pastoor voor te dragen ter benoeming, graaf Willem van Kerckem van Grathem, heer van Berne (Berneau) en Bol(s)beek, zijn ontslag in op 24 juni 1746 maar in werkelijkheid verving zijn opvolger, pastoor Arnoldus Houbiers hem al sinds 8 juli 1744. Pastoor Petermans was ziek en niet meer in Moelingen aanwezig (3). Hij zou ook, misschien wel tot aan de dood van gravin Catharina van Hoensbroeck in 1762, huiskapelaan zijn geweest op Kasteel Oost, bij Eijsden (4).

Van 1746 tot 1774: **Arnoldus Houbiers**. Geboren te Eijsden in 1704. Zijn ouders waren Johannes Houbiers en Anna Tosses (3). Pastoor Houbiers hield de parochieregisters en de rekeningen van de kerkfabriek en andere cedullen, schuldbrieven, zorgvuldig bij in een uiterst verzorgd handschrift. Mijn (W.M.) artikel in D'r Koeënwoof, nr. 13, 1996, getiteld *Oude plaatsnamen van Moelingen uit de 17de eeuw*, vermeldt de plaatsnamen van Moelingen zoals ze voorkomen in het 'Kerkcke Register der Rinthen en Pachten toestaende de Parochiale Kerk tot Moulingen … opgesteldt door mij Arnoldus Houbiers Pastoor tertijt alhier in den jaere ons Heeren 1751. Volgens oude KerckCedulle van Jan de Loneux geweesenen Kerckmomboir in den jaere 1676. gelijck oock volgens alle andere KerckCedullen soo anterieure als posterieure, aen de welcke dit Kerck Register is bevonden te concordeeren Ao 1751. …' Een ruitvormige witte tegel met doodshoofd rechts voor het

Broederschap van de heilige Rozenkrans. Opnieuw opgericht in 1883 onder het pastoraat van Franciscus Laenen, pastoor van 1880 tot 1892, door een pater Dominicaan van Rijckholt. De eerste oprichting gebeurde in 1758 onder het pastoraat van Arnoldus Houbiers, pastoor van 1746 tot 1774.

koor, nu onder de vloerbekleding, duidt de plaats van zijn graf aan. Het opschrift vermeldt: 'Hic/Iacet Sepvltvs/.. dvm Rdv's Dñs/*(Ar)noldus Houbiers*/Hvivs Ecclesiae In/Movlingen Pastor/Qvi Obiit 19 Janvarii/Anno 1774/Reqviescat in/Pace Amen.' In 1758 stichtte hij de Broederschap van de Allerheiligste Rozenkrans. (Uitleg hierover bij Pastoor Johannes Nullens in 1819.) Hij stichtte ook de Broederschap van de Altijddurende Aanbidding. Hij had in 1760 een gekleurde kaart getekend van het hele dorp met zijn 66 huizen en de namen van hun bewoners(3). Deze kaart is helaas niet meer te vinden. Onder zijn pastoraat werden ook waardevolle kerkschatten aangeschaft zoals, bij voorbeeld, de uitzonderlijk mooie zilveren 'Remonstrantie', monstrans, uit 1768, gemaakt door Jacobus Nutten, 'silvere smeet tot Maestricht'.

In 1768 werd **Tossanus Schaffs**, in 1743 in Moelingen geboren, tot priester gewijd.

4. Van 1774 tot 1909

Voor, tijdens en na de Franse Revolutie.
Tot even voorbij de negentiende eeuw.

Van 1774 tot 1818: **Hubertus Rosmer**. Zijn naam wordt ook Rosmeer geschreven, vooral door zijn opvolgers. Hub. Rosmer, afkomstig van Emael, (3) stierf op 17 oktober 1818. Pater o'Kelly, alias Sandre de Rosmel, schrijft in zijn boekje over de kapelaan Jean d'Affnay, behandeld in de tekst gewijd aan de volgende pastoor, Nullens, dat pastoor Rosmer door verdrinking in de Berwijn stierf. Hij was na een ziekenbezoek uitgegleden op een plank die als brugje over de Berwijn diende. Burgemeester Mathieu Janssen schrijft op 15 maart 1819 een brief aan de gemeenteraadsleden van Moelingen hieromtrent. Hij stelt voor om op de plaats waar pastoor Rosmer in het water viel een herinneringskruis te plaatsen. Pastoor Swennen schrijft in zijn *Registre Privé et Confidentiel* van 1874 het volgende over het overlijden van pastoor Rosmer: 'Anno 1818 die 17ª mensis octobris obiit Sacramentis munitis reverendus Dominus Hubertus Leonardus Rosmer, pastor hujus parochiae. (Sign): J.G. Troquay Pastor in Breust.' Hij vermeldt de verdrinking niet. Na zijn dood was de pastoor van Breust (nu bij Eijsden), **J.G. Troquay**, tijdelijk 'administrator' van de, toen, zelfstandige hulpkerk Moelingen, ecclesia auxiliaris, van het dekenaat van Wezet, waar toen **Carolus Josephus Olieslagers**, parochus Visetensis, pastoor was. In 1632 was ene Paul Rosmer pastoor van Berne (Berneau).

Franse Tijd. Pastoor Rosmer moest tijdens de Franse Revolutie van september 1794 tot juni 1795 onderduiken in een nu verdwenen huis in de buurt van de molen. ' Hubertus Leonardus Rosmeer (sic) … Habitavit in perturbatione gallicana intra limites parochiae in domo quadam hodie destructa propre domum molendinariam.' (Molendinariam, van de molen, is hier de vrouwelijke adjectiefvorm in de accusatief.) Tijdens zijn afwezigheid leidden **J. Thonnar** en pater **Paschalis Thonnar**, franciscaanse minoriet, dus met zwart ordekleed, beiden familie van Hubertus Rosmer, de kerkelijke diensten in Moelingen. In 1797 ging de kerk van Moelingen dicht nadat pastoor Hubertus Rosmer gewei-

Plafondstucwerk van omstreeks 1715, 'Onze-Lieve-Vrouw-Tenhemelopneming'.

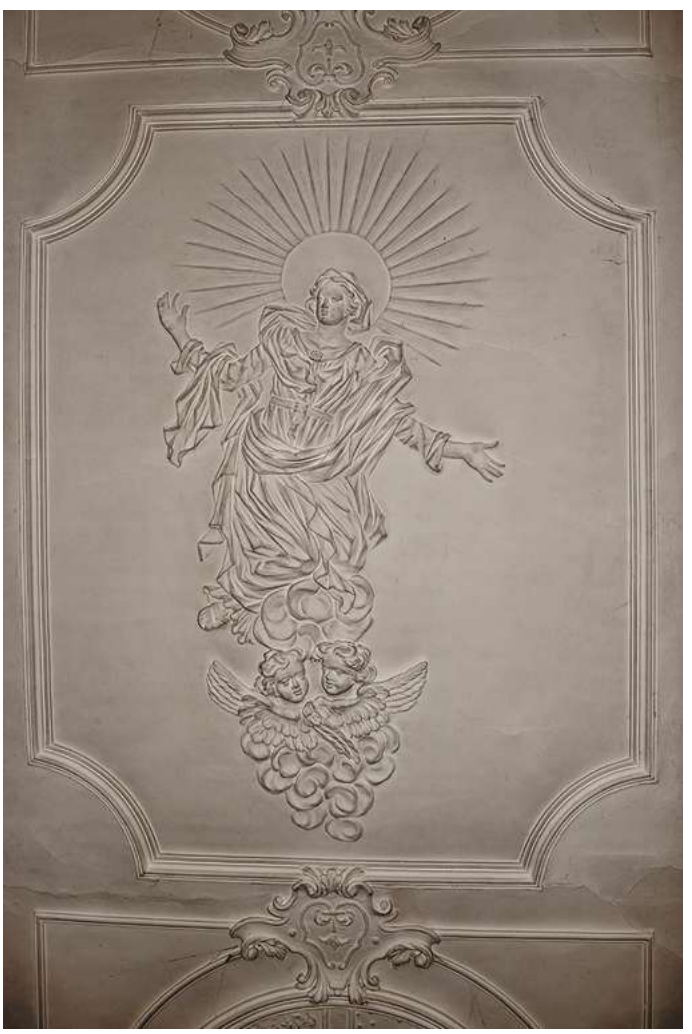

Alliantiewapen van Kerckem - van Gulpen, 1704, in het plafond van de middenbeuk.

gerd had de eed van trouw aan de Franse regering en 'haine à la royauté', haat aan het koningschap, uit te spreken. Pastoor Rosmer werd uit zijn pastorie verbannen maar niet weggevoerd, wel gesurveilleerd omwille van zijn leeftijd als zestiger. Na het Concordaat op 15 juli 1801 tussen Napoleon en Paus Pius VII werd de eredienst onder voorwaarden weer toegelaten. Van 1803 tot 1806 was de kerk van Moelingen een hulpkapel van de kerk van Berne. Rosmer was nog slechts kapelaan. Op 22 april 1806 besliste de bisschop van Luik om de kerk van Moelingen weer los te koppelen van die van Berne. De voornaamste reden hiervoor was dat Moelingen Vlaams was en Berne Waals. De bisschop verklaarde dan ook dat de hulpkapel nu een zelfstandige kapel werd, los van Berne.

Hier volgt de Franse originele tekst van de beslissing.

'Mouland compte 350 habitants qui sont éloignés d'une forte demie lieue de son église succursale; elle forme le siège d'une mairie; l'église du lieu est en fort bon état; et suffisamment pourvue de vases sacrés, ornements et linges pour l'exercice décent du culte ; il y a des fonts baptismaux et un cimetière bien clos ; les revenus des fabriques des 2 églises peuvent faire face aux frais du culte de Berneau et de Mouland ; l'une est wallonne et l'autre flamande ; or il est nécessaire que l'instruction soit faite dans l'une et dans l'autre dans la langue des habitants respectifs.

Il importe donc qu'un prêtre réside dans chacune des 2 localités qui connaisse l'idiome des habitants – En conséquence l'Evêque déclare la chapelle auxiliaire de Mouland indépendante pour l'administration spirituelle des habitants du dit lieu, de la succursale de Berneau.

L'Evêque accorde au Sr. Hubert Léonard Rosmer, vicaire, desservant de la dite chapelle auxiliaire tous les pouvoirs requis et nécessaires pour y exercer toutes les fonctions d'ordre et de juridiction, et l'exemption à cet égard de la dépendance et subordination envers le desservant de l'église succursale de Berneau.

Copie de la présente sera conservée à l'Evêché et transcrite dans les Archives des églises de Berneau et Mouland.'

Signé : J.E. Evêque de Liège.

Contre-seing : J.A. Lainé, secrétaire.'

Het zou nog tot na 1824 duren voor Moelingen weer een volwaardige parochie werd.

Van 1819 tot 1840: **Johannes Nullens**. Zijn naam wordt ook Nulens geschreven door zijn opvolgers. Pastoor Laenen, pastoor van 1880 tot 1892 en reeds eerder vernoemd, schrijft in zijn 'Registre Privé et Confidentiel' dat Joannes Josephus 'Nulens' een 'ordegeestelijke … Ordinis Praedicatorum' is, dus een dominicaan. Hij voegt eraan toe: 'Waarschijnlijk is die man door de fransche Revolutie uit het klooster verjaagd.' Pastoor Nullens nam ontslag in maart 1840 en stierf op 15 februari 1841. Volgens pastoor Gaspar Swennen, pastoor van 1874 tot 1880 en ook eerder vernoemd, in zijn *Registre Privé et Confidentiel*, begonnen in 1874, stierf pastoor Nullens onverwachts om vijf uur 's morgens op 15 februari 1841, 'noyé dans la Berwinne', door verdrinking in de Berwijn. '… circa horam quintam matutinam , improvisa morte, obiit Reverendus admodum dominus Joannes Josephus Nullens, Pastor emeritus hujus parochiae … ' Hij werd in Moe-

Grafsteen in hardsteen uit 1650, ten tijde van pastoor Hubertus Morray (1640-1653). Aan rechterzijde van de dwarsbeuk. Tekst: HIER•LIGT•BEGRAVEN•LAMBER / DEN•SOEN•VAN•ARIAEN / BASELIER•ENDE•CHRISTINA / SIN•HVISVROV•STERF•DEN / 3•IANVARY•1650

Tiendenheer Willem van Vlodrop, 1575. Glasraam van de oude kerk, nu in de sacristie.

lingen begraven maar zijn graf is, helaas, verdwenen. Hij hield vanaf 1819 minutieus de ledenlijsten bij van De Broederschap van de Allerheiligste Rozenkrans. Het is indrukwekkend hoeveel inwoners van Moelingen er lid van waren. Die Broederschap van de Allerheiligste Rozenkrans was opgericht ten tijde van het pastoraat van Arnoldus Houbiers in 1758. Het register heeft de volgende benaming: Registrum ad perpetuam rei memoriam Confraternitatis Beatae Mariae Virginis, sub Titulo Sanctissimi Rosarii in Parochiali Ecclesia de Moulingen. In 1837 werd de in Moelingen in 1807 geboren en later in 's-Gravenvoeren wonende **Jean d'Affnay** tot priester gewijd. Zijn vader Henri d'Affnay uit 's-Gravenvoeren (†1816) trouwde met Elisabeth Straet (†1854) uit Moelingen, waar het echtpaar ook enkele jaren woonde. In 1850 werd Jean tot kapelaan van de kluis van Wihoux bij Argenteau benoemd, waar hij in 1886 stierf. Hij werd in Moelingen begraven. Zijn graf is, helaas, verdwenen. In 1839 werd het orgel gekocht bij de heer Moulingen uit Charneux (pastoor Swennen, p. 65 in handgeschreven Register). Is het gemaakt door de bekende orgelmakers, de gebroeders Molinghen uit Mortier? Meerdere orgels uit de buurt kwamen in die periode uit hun atelier, bij voorbeeld in Berne, Fexhe-Slins, Mortier, Richelle, … Herstelling en nieuwe blaasbalg in 1891 door de heer Peerenboom van Maastricht. (pastoor Laenen, p. 93 in handgeschreven Register). Toch staat volgende aanduiding op de orgelkast: Jules Anneessens – Tanghe (Geeraardsbergen 1876-Menen 1956), Leverancier van Z.H. de Paus (Pius X), Meenen. Gaat het hier om een latere restauratie?

Van 1840 tot 1842: **Fabianus Conrardus Grisar**. Hij was afkomstig uit Hasselt. Hij vertrok naar Valmeer. Uit zijn periode beschikken we over een zeer gedetailleerde inboedelbeschrijving van de kerk van Moelingen.

1843: Eerwaarde Heer **Loyen**, 'vicarius', kapelaan, in 's-Gravenvoeren en voorlopige 'administrator' van de parochie Moelingen.

Van december 1843 tot 1869: **Johannes Gylaer**. Geboren in Bree in 1819. Zijn grafsteen is nog aanwezig op het kerkhof.

Van 1869 tot 1874: **Winandus Vandenboorn**. Afkomstig uit Maastricht. Van hem is er een interessante volledige inboedelbeschrijving van de kerk van Moelingen in 1872. Hij vertrok in 1874 naar Genoelselderen. In 1871 kreeg de kerk van Moelingen de nu nog aanwezige prachtig geschilderde 14 Staties van de Kruisweg. Kunstschilder was Pierre Legrand (1832-1896) uit Berne (Berneau) die ook Kruiswegen heeft geschilderd voor de kerken van Berne (Berneau), Peer, Tongeren. Van dezelfde schilder zijn er verder nog twee schilderijen achter in de kerk: een van het Heilig Hart van Jezus en een van het Onbevlekt Hart van Maria. Onder het pastoraat van W.H. Vandenboorn kreeg de parochie nog vele andere waardevolle stukken, o.a. in 1872 het gepolychromeerde beeld van Onze-Lieve-Vrouw van Smarten, dat nu in de sacristie staat, een zilveren wierookvat, vele mis- en kerkgewaden…

Gepolychromeerd houten beeld van Onze-Lieve-Vrouw van Smarten, met liggend vlammend hart en doornenkroon in de handen, uit 1872, ten tijde van pastoor Winandus Vandenboorn, 1869-1874. In de sacristie.

Twaalfde statie uit de Kruisweg (Jezus sterft aan het kruis), uit 1871, geschilderd door Pierre Legrand (1832-1896) uit Berne (Berneau). Van hem is ook het schilderij 'Het Onbevlekte Hart van Maria' uit 1871.

Van 1874 tot 1880: **Gaspar Swennen**. Hij was afkomstig uit Hasselt. Voor Moelingen was hij kapelaan in Maaseik. In zijn *Registre Privé et Confidentiel* schreef hij uitvoerig over alle aspecten van het parochiaal leven en de geschiedenis van de parochie en het dorp. Hij maakte lijsten van alle oude documenten en registers die hij in het archief van de parochie vond. De lijst van de priesters en de pastoors van de parochie Moelingen die hij opstelde, Recensia pastorum seu parochorum de Molingen qui hic curam animarum egerunt, dient nu als basistekst voor mijn (W.M.) huidig artikel over de parochiepriesters van Moelingen. Hij maakte in 1874 een boekje met een overzicht, straat per straat, van alle woningen van Moelingen met hun bewoners. In 1875 vervaardigde het atelier Nicolas van Roermond de twee grote geschilderde glasramen die nu in de linker- en rechtermuur van de dwarsbeuk staan. In 1880 vertrok hij naar Millen.

Van 1880 tot 1892: pater **Franciscus Laenen**, Norbertijn van Tongerlo (Witheer). Hij schrijft zelf in zijn *Registre Privé et Confidentiel*: 'Ik ben Witheer of Abdijheer van Tongerloo (bij Westerloo) van de Orde van Praemonstreit alias genoemd Witheeren of reguliere Kanunniken van Praemonstreit (Canonici regulares Praemonstratenses aut S^{ti} Norberti).' Hij was geboren in Meerhout in de provincie Antwerpen. Zijn grootmoeder, Maria-Anna Janssen, kwam uit Moelingen. Pastoor Laenen heeft, in zijn privéregister, interessante teksten geschreven over gebeurtenissen in Moelingen. Een pareltje van een tekst is zijn verslag over de grote overstroming van De Berwijn in 1891. Die tekst heb ik (W.M.) gepubliceerd in D'r Koeënwoof nr. 17, 1998/2. In 1886 deed **Balthazar Broers** zijn eerste Heilige mis in zijn geboortedorp Moelingen. Hij was de eerste uit Moelingen afkomstige priester sinds de Franse Revolutie. In 1886 werd de kerk binnen herschilderd door Ch. Meunier, *peintre-décorateur* uit Wasseiges, die ook de

Grafsteen van pastoor Jacobus Ceunen, pastoor te Moelingen van 1893 tot 1909 en gestorven in 1920, op het oude kerkhof van Sint-Martens-Voeren.

Grafsteen van pastoor Johannes-Cornelius Gylaer, pastoor van 1844 tot 1869.

kerken van 's-Gravenvoeren en Aubel had herschilderd. Pastoor Laenen verliet Moelingen in 1892 voor Waltwilder.

Van 1892 tot 1893: **Christianus Klinkenbergh.** Afkomstig uit Schinnen, Nederlands Limburg. Hij werd pastoor in de parochie Sainte-Véronique in Luik.

Van 1893 tot 1909: **Jacobus Ceunen**. Hij werd geboren in Limbricht bij Sittard op 10 maart 1859. In 1906 en 1907 werd de kerk grondig verbouwd in neogotische stijl volgens de plannen van de Tongerse architect Mathieu Christiaens.. Er kwam een nieuw groot koor met zijkapellen, een nieuwe dwarsbeuk en het portaal en doksaal werd verbouwd. Ook kwamen er in 1908 nieuwe neogotische geschilderde glasramen van het atelier Nicolas en Zonen in Roermond. Ook in de kerk van Teuven zijn er ramen gemaakt door dit atelier. De kerk van Moelingen kreeg toen ook een tweede zware klok van 990 kg. Die werd in 1944 door de Duitsers verbrijzeld en meegenomen. Pastoor Ceunen was na Moelingen pastoor in Sint-Martens-Voeren, waar hij op 19 augustus 1920 overleed. Daar is ook zijn graf (foto onderaan op vorige pagina, rechts).

5. Van 1909 tot 1935

Voor, tijdens en na de Oorlog 1914-1918.

Van 1909 tot 1920: **Jacobus Drees**. Hij werd in 1865 geboren in Gruitrode en stierf er ook in 1946. Voor Moelingen was hij pastoor in Bevingen-Halmaal. In 1911 werd de katholieke meisjesschool aan de Bijsstraat gebouwd. Deze bleef bestaan tot in 1976. Pastoor Drees heeft een uitgebreid verslag geschreven van de gruwelijke bezetting van Moelingen door de Duitsers in 1914-1918. Na Moelingen was hij pastoor te Rotem van 1920 tot 1933. Daarna verbleef hij als *emeritus* in Gruitrode, tot aan zijn overlijden in 1946.

Van 1920 tot 1935: **Petrus Aussems**. Hij werd in 1872 te Sint-Martens-Voeren geboren. De kerk kreeg elektriciteit. In 1925 werd het nieuwe altaar geplaatst, gemaakt door de Ateliers Dehin in Luik. Hij verfraaide de kerk ook door kleurrijke muurschilderingen en vooral twee grote taferelen links en rechts op de muren van de dwarsbeuk. Rechts: De Heilige Familie met tekst: Vere non est hic aliud nisi domus dei. Links: Hl. Aloysius van Gonzaga, Italiaaanse Jezuïet, 1568-1591. Deze verdwenen, helaas, door overschildering in de zestiger jaren. In 1927 werd de nieuwe pastorie gebouwd. Ook het kerkhof werd na de oorlog in westelijke richting uitgebreid. In 1935 ging hij op rust in Margraten. Hij overleed op 11 februari 1940.

6. Van 1935 tot 1968

De Oorlog 1940-1945. De Naoorlogse Tijd tot 1968.

Van 1935 tot januari 1949: **Emiel Van Elst**. Geboren in Bilzen op 29 augustus 1895. Hij was voordien leraar aan het Sint-Hadelinuscollege van Wezet (Visé). In Moelingen richtte hij in 1936 de Bond van het Heilig Hart op ter bevordering van de maandelijkse Heilige Communie voor mannen. De mooie vlag van de bond is nog in de sacristie aanwezig. In 1941 werd de centrale verwarming op steenkolen aangelegd. In 1944 verbrijzelden de Duitsers de dikke klok en namen de stukken mee. Na Moelingen was hij pastoor te Beverst tot 1968. Op rust te Merem waar hij stierf op 27 juli 1976.

1949: **A. Van Rooy.** Pastoor Van Rooy kwam niet altijd goed overeen met zijn parochianen en vroeg al snel zijn overplaatsing. Tot oktober 1949 tekende pastoor Van Rooy de aktes, behalve een in september die al door pater Joskin is ondertekend..

Orgel uit 1839, gekocht in Charneux bij de heer Moulingen. Restauratie door Jules Anneesens-Tanghe uit Menen.

Einde 1949 tot januari 1950: pater Petrus, alias **Gilles Joskin**, dominicaan van het klooster van Rijckholt in Nederlands Limburg. In 1882 vestigden Franse dominicanen zich in Rijckholt waar zij in 1883 een klooster met bijhorende kerk bouwden die toegewijd werd aan Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt Ontvangen. Zij wordt met een kroon voorgesteld en maakte zich met die titel bekend aan Bernadette Soubirous te Lourdes in 1858. Rijckholt werd een bedevaartkerk voor de verering van de heilige Vincentius Ferrerius, dominicaan, in Valencia in Spanje geboren in 1330 (of 1350) en in Bretagne in Frankrijk gestorven in 1419. Deze heilige werd bijzonder aangeroepen bij zenuwziekten. De paters van Rijckholt waren vooral bekend als biechtvaders. Meerdere jongens uit Rijckholt en omgeving volgden les aan de *Ecole apostolique* van Rijckholt en werden dominicanen. Onder hen Romualdus Gilissen, Donatus Loyens uit Mesch, Aimo Macheels en de gebroeders pater Aegidius en pater Petrus Joskin. De voornamen zijn hier hun kloosternamen. In 1953 kwam het klooster bij de Nederlandse provincie van de Dominicanen en bleef dit tot in 1979(5)(6). Pater Petrus Joskin, geboren in 1909, die eigenlijk Gilles heette, stierf in 1989 in Hermalle-sous-Argenteau. Deze Gilles Joskin was van 1962 tot 1975 pastoor van Eben, 'li vî (de oude) Dgîle'. Daarna vertrok hij naar Chaudfontaine als priester-op-rust.

Van 1950 tot 1954: **Hubertus Hogers**. Geboren in Bree in 1912, gestorven in 1997. Na Moelingen werd hij pastoor in de Jekerparochie Bitsingen (Bassenge). De Jekergemeenten hoorden toen nog bij de provincie Limburg.

In die vijftiger jaren kregen de pastoors van Moelingen ook hulp van Vlaamse priesterleraars aan het Sint-Hadelinuscollege van Wezet (Visé). Vooral **Jef Colleye**, geboren in 1924, celebreerde vele missen in Moelingen. Hij werd er bijna als kapelaan beschouwd. Later werd hij directeur, van 1960 tot 1985, van het nieuw opgerichte Sint-Pauluscollege van Houthalen. Hij overleed in 2012. Hij was ook de laatste verantwoordelijke voor de Davidsfondsafdeling van Wezet, met hun uitleenbibliotheek in het College van Wezet zelf. Twee notoire Moelingenaren waren vroeger lid van de Wezetse afdeling van het Davidsfonds, namelijk Balthazar Walpot, doctor in de Germaanse Filologie, en Antoine Houbiers, de latere notaris. In de veertiger jaren kregen de pastoors van Moelingen hulp voor het lezen van de missen, vooral dan de vroegmis, van, vooral, **Piet Poelmans**, van het Sint.-Hadelinuscollege van Wezet. Deze Poelmans werd in 1947 pastoor van Remersdaal en bleef dat tot 1962. Hij was geboren in Neerpelt in 1901 en stierf in 1984.

Van 1954 tot 1961: **Johannes Palmans.** Geboren in Zichen-Zussen-Bolder in 1912. Na Moelingen was hij pastoor in Veldwezelt van 1961 tot 1987. Hij stierf in Munsterbilzen in 2008. In 1955 werd de Moelingenaar **Winand Tossens** tot priester gewijd. Winand Tossens is geboren in 1931 en stierf op 31 oktober 2005 in Venezuela.

Van 1961 tot 1968: pater **Hubertus Thijs**, pater Hadrianus, minderbroeder. Tijdens zijn pastoraat werd het dekenaat Voerstreek opgericht na de overheveling van de Voerstreek van de provincie Luik naar de provincie Limburg in 1963. Pater Thijs was geboren in Rijkhoven op 14 april 1911. Na Moelingen was hij pastoor te Zussen. Hij overleed op 12 mei 1977 in het Franciscaans klooster van Rekem.

Pater Thijs kreeg geregeld hulp van pater Theofried, **Jozef Sourbron**, geboren op 3 maart 1925 in Bilzen en overleden op 20 december 1987 te Sint-Truiden, een confrater die, zoals Thijs zelf, Vlaamse minderbroeder was in het minderbroedersklooster van Luik, rue de Hesbaye, de weg naar Ans. Dit klooster werd in het begin van de tachtiger jaren van de vorige eeuw afgebroken. Zij celebreerden ook Vlaamse missen in het Luikse, bijvoorbeeld in Herstal waar er zelfs een Vlaamse katholieke culturele vereniging was. Pater Sourbron was van 1959 tot 1972 aalmoezenier van de Vlaamse werklieden en de foorkramers in het Luikse en werd later pastoor van de Sint-Gillisparochie van Tongeren.

7. Van 1968 tot 1989

Het nieuwe bisdom Hasselt werd in juni 1967 opgericht.

De eerste bisschop van het nieuwe bisdom was vanaf 8 juli 1967 Jozef-Maria Heusschen, van wie de voorouders uit Teuven kwamen. Hijzelf is geboren in Tongeren in 1915. Hij bleef bisschop tot in 1989 en stierf te Hasselt in 2002. De Voerstreek werd een

Vlag van de Bond van het Heilig Hart, in 1936 opgericht door pastoor Emiel Van Elst (1935-1949), ter bevordering van de maandelijkse Heilige Communie voor mannen.

dekenaat met als eerste deken in 1967 **Piet Hendriks**, de pastoor van St.-Martens-Voeren. Hij werd in 1910 geboren in Berg en Terblijt. Zijn ouders verhuisden naar Sippenaken, waar Piet Hendriks in 1937 zijn plechtige Eerste Mis opdroeg. Hij overleed in Moresnet in 1996. Deken Hendriks was eerder vanaf 1952 pastoor van Teuven en na zijn emeritaat in 1978 aalmoezenier in het Nazarethtehuis in Eupen.

Van 1968 tot 1975: **Georges Cosemans**. Geboren in Sluizen op 1 februari 1927 en overleden te Leuven op 27 november 2005. Hij was kapelaan te Glaaien (Glons) voor hij naar Moelingen kwam. Na Moelingen werd hij pastoor in Vliermaalroot. Onder zijn pastoraat kwam in 1973 de parochieraad tot stand. Zijn zus Stéphanie Cosemans stond hem in zijn vele taken met bezielende stuwkracht ter zijde. Haar liefde voor de Voerstreek schreef ze neer in het volgende gedicht dat ze mij (W.M.) in een handgeschreven tekst toevertrouwde.

De Voerstreek

Gemoedelijk kabbelt de Berwijn
Dwars door de Voerse velden
De mensen zijn er warm en fijn
De Vlamingen zijn er helden

Hun dialect is zangerig Diets
Blijft blijde mij bekoren
Het heeft me te vertellen iets
Van Vlaanderen toebehoren

De Vlamen zijn er sterk en vroom
In de wortels van hun wezen
Vol levenslust en tevens schroom
Mijn hart kan er genezen.

Ik heb je lief mijn Voerenland
Je heuvelende landouwen
Ik heb aan jou mijn hart verpand
Ik zal altijd van je houden.

Van 1975 tot 1983: **Frans Vissers**. Pater van de Congregatie van de Heilige Geest. Geboren in Den Haag op 4 oktober 1918 en overleden te Gennep op 4 juni 1994. Hij was gedurende 29 jaren missionaris in Angola, Afrika, tot hij in 1975 moest vluchten.

Van 1983 tot 1989: **Jan Stienaers**. Geboren in Heppen op 28 augustus 1930. Norbertijner Kanunnik van Postel. Priester gewijd in 1959. Kloosternaam Robrecht. Voor hij naar Moelingen kwam, was hij missionaris geweest in Congo. In een eerste periode was hij missionaris geweest van 1960 tot 1969 in de Congomissie van de Norbertijnen in het noordoosten van Congo in Lolo. Na een tussentijd in België begon in 1979 zijn tweede verblijf als missionaris in Congo in de Norbertijner Priorij van Kinshasa en in Bukavu. Deze eindigde in 1981. (Mijn oprechte dank aan pater Ivo Billiaert, archivaris van de abdij Postel, voor de nauwkeurige gegevens.)

8. Van 1989 tot 2005

Meerdere Voerense parochies met eenzelfde pastoor.

Van 1989 tot 1991: **Jan Stienaers**. De norbertijner Kanunnik van Postel, RD Robertus Joannes Stienaers werd in 1989 pastoor van Moelingen en van 's-Gravenvoeren. In 1991 werd hij pastoor van Zelk en Loksbergen in de gemeente Groot-Halen. Hij overleed te Arendonk op 04 december 2009. Pastoor Stienaers was een minzaam man en groot Bijbelkenner. Hij schonk ook de nodige aandacht aan de juiste liturgie.

Van 1991 tot 1994: **Basiel Smolders**. Geboren in Wellen op 2 november 1941 en overleden in Lommel, Revalidatiekliniek, op 30 september 1994. Voordien was hij pastoor in Mopertingen. Hij was tevens pastoor van 's-Gravenvoeren.

Van 1994 tot 2005: **Jef Colemont**. Geboren in Hasselt (Kermt) op 29 april 1926. Hij was pastoor van Moelingen, Sint-Martens-voeren en Sint-Pieters-Voeren. Hij woonde in de pastorie van Sint-Martens-Voeren in het gehucht Kwinten. Vanaf 1990 was hij al pastoor van Sint-Martens-Voeren en Sint-Pieters-Voeren. Hij was vanaf 1970 pastoor in Martenslinde voor hij naar de Voerstreek kwam. Hij is nu rustend priester in Ter Rooier Heide in Diepenbeek. Pastoor Colemont was vanaf zijn priesterwijding, in het Sionseminarie in Zwitserland, in 1952, tot aan zijn pastoraat in Martenslinde een gewaardeerd leraar Latijn, Grieks, Geschiedenis en Godsdienst aan katholieke colleges, met als eerste het Sint-Hadelinuscollege van Wezet van 1952 tot 1955, gevolgd door Bree, Bilzen en Tongeren.

9. Vanaf 2005

De tegenwoordige toestand.

Sinds 2005: **Louis Stassen**. Geboren in Genk in 1945. Vóór Voeren was hij gedurende 17 jaren, van 1988 tot 2005, pastoor van de parochie Sint-Petrus en Sint-Laurentius van Zichen-Bolder en van de parochie Sint-Genoveva van Zussen.

De parochie Onze-Lieve-Vrouw-Tenhemelopneming in Moelingen maakt deel uit van de federatie van de zes parochies van de Voerstreek. Er is slechts één officieel erkende en benoemde pastoor voor de zes parochies. Twee gepensioneerde priesters-leraars, allebei echte Voerenaars, zijn hulppcelebranten. **Gilbert Bours,** geboren in 1948, doet bijna elke zondag de mis in de Sint-Lambertusparochie van 's-Gravenvoeren en **Sylvain Ernens**, geboren in 1942, gaat voor in de vieringen in de Sint-Martinusparochie van Sint-Martens-Voeren en in de Sint-Petrusparochie van Sint-Pieters-Voeren. De federatie Voeren hoort bij het dekenaat Vlijtingen-Voeren, waarvan een Voerenaar, **Jozef Lemmens,** afkomstig van Sint-Pieters-Voeren en geboren in januari 1948, sinds 2005 deken is.

Bronnen

De belangrijkste bronvermeldingen worden in de inleiding gegeven en verder, om functionele redenen, in de tekst zelf.

1. **de Ryckel, A.**, 1908. *Les Fiefs du Comté de Dahlem*..Liège: 70-77.

2. **Nijssen, J.**, *Moelingen tot 1800, heren en tiendeheren*. In: D'r Koeenwoof, nr. 16, 1998/1: 14-17.

3. **o'Kelly, C.**, *La paroisse de Mouland sous le pastorat d'Arnold Houbiers 1746-1774*. Gefotokopieerd blad zonder bronvermelding.

4. Opzoeking door **Scholten, C.**, Conservator Iconografie van RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, mij (W.M.) langs e-mail meegedeeld.

5. **Olislagers, L.**, https://www.kerkgebouwen-in-limburg.nl/kerken/rijckholt/ol-vrouw-onbevlekt-ontvangen, 3 februari 2016.

6. **Pleunis, Th.& J. Purnot**, *100 jaar Dominikanenklooster*. In: Grueles, uitgave van de stichting Grueles, 3de jaargang, nr. 4, december 1983: 142-149.

Bakkerijcollectie van Theo Broers geïnventariseerd

Katrien Houbey

Wie kent Theo Broers uit Moelingen niet? Het is zeker de moeite om hem en zijn collectie eens van naderbij te gaan bekijken. Van oktober tot december 2015 streek een ploeg van Erfgoed Haspengouw (1) neer voor de opmaak van een inventaris van één van de vele collecties van Theo. Zes dagen lang werden alle stukken die te maken hebben met bakkers en bakkerijen uitvoerig bestudeerd, opgemeten en gefotografeerd. Een relaas van deze ontdekkingstocht.

Theo Broers en zijn erfgoedcollectie

Theo startte zijn verzameling ongeveer 55 jaar geleden. Als enige zoon van een landbouwer bleef hij in het ouderlijk huis wonen. Verschillende generaties groeiden op in dit huis. Bijgevolg vormde de familie-erfenis een mooie basis voor de huidige verzameling. Theo interesseerde zich van jongs af voor deze erfgoedcollectie en ging ze op termijn met veel zorg beheren en uitbreiden. Vandaag bestaat de collectie van Theo naar schatting uit 1500 collectiestukken en 3000 foto's en ander documentair materiaal.

Oorspronkelijk bestond de collectie voornamelijk uit stukken gerelateerd aan landbouw en fruitteelt. Oud materiaal werd wel vervangen, maar nooit weggegooid. Alles kreeg een plaats in de woning van Theo. Hij wilde het heel bewust bewaren voor de volgende generaties. Langzaamaan werd de collectie uitgebreid met een heel divers arsenaal aan objecten en fotografisch materiaal. Dit alles is gelinkt aan oude ambachten, beroepen, gebruiken en tradities in en rond Voeren. Daar bleef het echter niet bij. De geografische ligging van Voeren maakt dat Theo's collectie land- en taalgrenzen overschrijdt. Denk hierbij aan verschillende objecten en foto's uit de regio rond Eijsden en Visé. Ook hier is de familiale band cruciaal, zijn tantes woonden in Eijsden, zijn vrouw is afkomstig van Visé. Bovendien is Theo actief in *la Société Royale Archéo Historique de Visé*, in het fruitstreekmuseum te Borgloon, het Fructuarium Rijkel en het Limburgs Volkskundig Genootschap vzw. Hij leverde meer dan eens materiaal voor tentoonstellingen. Zijn goede contacten met de abdij van Val-Dieu zorgden ervoor dat de monniken hem, voor de sluiting van de abdij, verschillende stukken voor de productie van kaas schonken.

Daarnaast ging hij ook actief op zoek naar objecten en foto's voor zijn verzameling. Hij schuimt nog steeds rommelmarkten en brocantemarkten af op zoek naar interessante aanvullingen.

Voor zijn fotocollectie deed hij niet alleen navraag bij de inwoners van Voeren. Hij documenteerde zelf ook alle gebeurtenissen, tradities en objecten met zijn fototoestel (jaren 1990 tot 2000). Dit fotografische materiaal brengt hij samen in grote albums. Theo noteert bij elke foto een datering, een korte toelichting over de gebeurtenis en een identificatie van de personen of locaties. Deze collectie bevat bijvoorbeeld een aantal unieke beelden uit de Eerste Wereldoorlog (2).

Expo Taart!

Erfgoed Haspengouw kreeg de kans om de door Vlaanderen reizende Expo Taart! voor twee maanden op te stellen in Voeren en Sint-Truiden. Projectmedewerker Katrien Houbey ging op zoek naar lokale gebruiken, verhalen en objecten rond en over taart. Hierbij kwam zij logischerwijs bij Theo terecht. Al snel werd duidelijk dat Theo een grote rijkdom aan materiaal en herinneringen had, die de basis kon vormen voor een lokale aanvulling van de tentoonstelling. Na overleg met Theo startten Katrien en vrijwilliger Mark Dusar, met de hulp van Elza Vandenabeele (Heem en Natuur Voeren) en Isabelle De Gauquier, met het inventariseren van alle relevante objecten en foto's ten huize Broers. Elk object werd met veel aandacht bestudeerd, opgemeten en gefotografeerd (afb. 1). Alle informatie per object werd genoteerd op een inventarisfiche (afb. 2). Hierna werd het collectiestuk voorzien van een label met daarop het inventarisnummer. In totaal werden 261 objecten en foto's geregistreerd.

Na het werk ter plaatse werd er verder onderzoek gevoerd naar de collectie. De definitieve inventaris werd ingevoerd in het erfgoedregister. Deze databank is ontwikkeld door de provincie Limburg en geeft collectiebeheerders de kans om hun inventaris gratis in te voeren en te beheren (3). De collectie van Theo zal in de nabije toekomst via erfgoedplus.be voor iedereen toegankelijk zijn (4).

1

De Expo Taart! streek van 22 februari tot en met 20 maart 2016 neer in de bibliotheek van Voeren. In de vorm van drie taartpunten en een touchscreen vertelde de tentoonstelling het verhaal en de tradities rond taart. Zo kwam de bezoeker te weten waarom er een boon in een driekoningentaart zit, sinds wanneer er lagen zijn in een bruidstaart en wat nu eigenlijk het verschil is tussen taart en vlaai (5).

Dit algemene verhaal werd aangevuld met een aantal opmerkelijke objecten uit de collectie van Theo Broers die dankzij inventarisatie herontdekt werden. De lokale invulling focuste voornamelijk op het productieproces van vlaai. Welk materiaal is er nodig om een vlaai te bakken?

2

Hoe deed men dit vroeger?

Objecten zoals een houten deegtrog, een deegschraper en deegrol werden gebruikt om het taartdeeg voor te bereiden. Het bakken van de taarten gebeurde vroeger op een platte metalen plaat (afb. 3) waarop men een deegbodem legde. Deze werd gevuld met vers of gedroogd fruit en vervolgens afgesloten met een deegdeksel. De rand van de bodem en deksel werden samen omgeplooid en aangeduwd. Een principe dat tot op de dag van vandaag gebruikt wordt om bijvoorbeeld appelflappen te maken. Nu zijn deze metalen platen vervangen door taartvormen met opstaande rand. Metaal is ook niet meer de standaard, je vindt ze in alle kleuren, maten en materialen in de winkel.

3

Het object dat tijdens de tentoonstelling op het meeste belangstelling van de bezoekers kon rekenen was de achttiende-eeuwse koperen taartpan (afb. 4). In Moelingen, en bij uitbreiding heel Haspengouw, vond men vooral bij boerderijen een bakoven of bakhuis terug. De mensen uit de omgeving konden tegen vergoeding hier hun baksels laten bakken. Of ze bakten hun taart thuis in het haardvuur of in de oven van de kachel.

4

Het deeg werd gelegd in een beboterde en met bloem bestrooide bodem van een koperen of ijzeren taartpan die op drie pootjes in de gloeiende houtskool/kolen stond. Een metalen deksel met opstaande rand sloot de pan af. Het deksel was voorzien van een cilindervormige buisje waardoor de stoom die ontstaat tijdens het bakken kon ontsnappen. Op het deksel werden nog gloeiende houtskool/kolen gelegd. Deze taartpannen waren reeds in gebruik vanaf de zestiende eeuw, maar er zijn niet zo heel veel stukken van bewaard gebleven. Vermoedelijk werden ze vooral door de rijkere burgers gebruikt (6).

Op zondag 28 februari 2016 verwelkomde Theo alle geïnteresseerden op de tentoonstelling en vertelde honderduit over de verschillende tradities rond koeken en gebak in Voeren (afb. 5). Zo kwamen de bezoekers te weten dat er vroeger in Moelingen met Kerstmis gebak in de vorm van een klomp (afb. 6) geserveerd werd, als symbool voor geluk en voorspoed. Bij Nieuwjaar werd dit beslag in een hoefijzer-, klaver- of hartvorm gebakken. Op de vele oude wenskaarten uit de collectie van Theo zie je deze bijzondere gebakvormen terug (afb. 7).

5

6

7

Bij het 'nieuwjaar wensen' op 1 januari kreeg/krijgt men traditioneel suikerwafeltjes en een drupje aangeboden. Voor het bakken

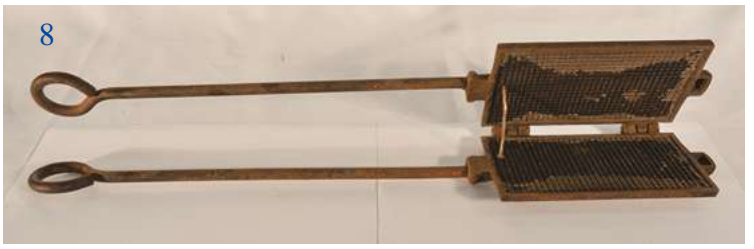

8

van deze wafeltjes werden vroeger speciale wafelijzers (afb. 8) gebruikt. Het resultaat zijn erg dunne, knapperige wafeltjes met een patroon van kleine vierkantjes. Het bakken gebeurde meestal in een open vuur of op de kachel.

Iedereen kreeg dan ook het water in de mond bij de verhalen over al dat lekkers. Speciaal voor deze dag bakten verschillende mensen uit Voeren heerlijke vlaaien, plats, wafeltjes en kersenpannenkoeken. Alles werd door jong en oud geproefd en zeer goed bevonden (afb. 9).

9

Voetnoten

1. Erfgoed Haspengouw is het intergemeentelijk samenwerkingsverband tussen Bilzen, Borgloon, Gingelom, Heers, Hoeselt, Nieuwerkerken, Riemst, Sint-Truiden en Voeren voor een dynamische cultureel-erfgoedwerking in Haspengouw. Meer informatie over de werking en activiteiten van Erfgoed Haspengouw is terug te vinden op http://www.erfgoedhaspengouw.be.

2. De collectie foto's over de Eerste Wereldoorlog werd in 2014 gebruikt voor de openluchttentoonstelling in Moelingen. Een selectie van vijftien foto's werd op groot formaat afgedrukt en zo gepresenteerd op verschillende plaatsen in het dorp. De tentoonstelling was een initiatief van Heem en Natuur Voeren, in samenwerking met Erfgoed De Bijs, het gemeentebestuur Voeren en Erfgoed Haspengouw.

3. Voor meer informatie over de werking van erfgoedplus.be zie http://www.erfgoedplus.be.

4. http://www.erfgoedplus.be/collectie/73109F21

5. Wie meer wil lezen over taart en ook de internationale geschiedenis ervan wil leren kennen kan terecht op de virtuele tentoonstelling via www.google.com/culturalinstitute/beta/exhibit/cake-cake/QRtG6eMd.

6. **Schildermans J. , H. Sels & M. Willebrands**, 2007. *Lieve schat, wat vind je lekker? Het Koocboec van Antonius Magirus (1612) en de Italiaanse keuken van de renaissance*. Leuven, Davidsfonds: 131-132.
Van Canneyt, I. & A. Verschaeve, 1983. *Vlaams koper en brons. Een vergelijkende studie van Vlaams ambachtelijk koper en brons uit privéverzamelingen*. Brugge, Marc Van de Wiele: 91 en 231.

Foto's: © Marc Dusar, Erfgoed Haspengouw.

Nog meer agrarisch erfgoed in Voeren?

In Haspengouw wordt al eeuwenlang voedsel geproduceerd; niet alleen fruit en stroop, maar ook graan, bier, jenever, vlees, zuivel en zo veel meer. Niet toevallig kent de streek heel wat typische gerechten en producten. Het roerend en immaterieel cultureel erfgoed van landbouw en voeding in Haspengouw is evenwel nog niet volledig in kaart gebracht. Erfgoed Haspengouw gaat daarom sinds 2013 actief op zoek naar dit erfgoed via het project *Binnen bij boeren, bakkers en brouwers*. Voor dit project werkt Erfgoed Haspengouw samen met het Centrum Agrarische Geschiedenis (CAG).

Een gerichte prospectie en inventarisatie zorgt ervoor dat de archieven, documentair materiaal, verzamelingen en collecties die betrekking hebben op landbouw, voedsel en eetcultuur in Haspengouw gelokaliseerd worden. Zo willen we landbouwwerktuigen, reclamemateriaal, kook-, bak- en brouwgerei op het spoor komen. Ook het immateriële of het 'niet-tastbare erfgoed' wordt onderzocht. Denk aan speciale voedingsgewoonten, oogstfeesten, bijzondere bak- of brouwprocédés, enzovoort.

Heeft u zelf een collectie of kent u iemand met een bijzondere verzameling agrarisch of culinair erfgoed? Zit u met vragen over hoe u deze collectie best kan bewaren voor de toekomst? Hebt u interesse om een inventaris te laten opmaken of steekt u graag een handje toe als vrijwilliger? Met al uw vragen en tips kan u steeds terecht bij Katrien Houbey, projectmedewerker van Erfgoed Haspengouw. Zij is telefonisch bereikbaar op 011 70 18 30 of via katrien.houbey@erfgoedhaspengouw.be.

Voeren in mei 1940

Elza Vandenabeele

Er leven tussen ons nog mensen waarvoor 'mei 40' een begrip is. Wie het begin van een oorlog heeft meegemaakt zal dat allicht zijn leven niet vergeten, al was ie toen nog een kind. Het is op de kop 75 jaar geleden.

Voeren in mei 1940

Voor de meerderheid van de lezers is een oorlog (gelukkig) geschiedenis. En juist daarom is het hoog tijd om getuigenissen vast te leggen, al zijn die met het verloop van de jaren wel wat vervormd.

In 1990 was het begin van de oorlog vijftig jaar oud. Toen is er ook heel wat gepubliceerd. Voeren Aktueel wijdde tien pagina's aan mei 1940. Rob Brouwers beschreef hoe het er in 's-Gravenvoeren aan toeging. Jaak Nijssen interviewde Maria Schillings–Lebeau over het dorp Sint-Marten en mevouw Heusschen-Muytjens over de gebeurtenissen op de Plank en in Teuven. Hij schreef zijn eigen kinderherinneringen over thuis, op Schilberg. Maar ook over gesprongen wegen en over een Stuka die op Ottegroven lag. En hij voegde er een paar stukjes uit het Veltmansgedenkboek aan toe. Jos Beckers wijdde een gedicht aan een jongen van Remersdaal, gesneuveld in het fort van Aubin- Neufchateau (Elbele in het plat).

En dan is er nog het verhaal van de gemobiliseerde Jean Jeuniaux. We gaan geen tien pagina's van het Jaarboek vullen met kopiëren, je kunt deze teksten even lezen in de Voerensia van onze bib. Je vindt ze ook op http://users.skynet.be/fa393867/lit/vakt080221.html.

Wat nu volgt is nieuwe kopij, overlevering (de zegspersonen zijn bij de auteur bekend) en speurwerk op internet.

Remersdaal

De *cyclistes frontières* moesten de grens bewaken. Op 10 mei 's morgens is de korporaal van de groep dichtbij de hoeve Middelhof gesneuveld. In 1948 is op die plaats een monument opgericht (foto hiernaast). Dit jaar, exact op 10 mei, is daar hulde gebracht aan Caporal Geury.

Jean Eugène Geury (uit Herstal) voerde de mannen aan die in de hoeve Campo (Middelhof) gelegerd waren om het treinviaduct te bewaken. Hij maakte deel uit van het 1e bataljon 1er regiment cyclistes frontières 2e compagnie, section Hombourg.

Sint-Martens-Voeren

In Sint-Martens-Voeren staat aan de Komberg een monument voor brigadier Charles Lescrenier (foto hieronder. Hij maakte

deel uit van de bemanning van het fort van Aubin-Neufchateau. In het bos boven Sint-Martens-Voeren, aan de grens met het hoger liggend veld, lag een observatiepost die telefonisch in contact stond met het fort van Elbele (Aubin-Neufchâteau). Brigadier Charles Lescrenier maakte deel uit van de bemanning. Hij werd daarboven doodgeschoten tijdens een observatiepatrouille, een van de eerste Belgische slachtoffers in 1940. Zijn twee compagnons waren gaan lopen, volgens de dorpsoverlevering. (Ze werden krijgsgevangen gemaakt.)

Het monument is later opgericht, aan de grens van het dorp en bij de weg naar het bos. Er staat verkeerdelijk op vermeld dat hij op die plaats de dood vond. In de laatste jaren is er een Nederlandstalige tekst aan toegevoegd. Geschiedenis-vervalsing! Of een nieuw historisch feit?

Henri Beckers van het Einde is als achtjarige in de verwoeste veldpost geweest. Hij vertelt dat de velden rondom vol putten waren door de obussen van het fort.

De observatiepost in Sint-Martens-Voeren droeg het nummer 363. Op internet is de volledige telefonische communicatie van de post met het fort te vinden. Hier volgen een paar interessante items:

Op 10 mei om 04.18 uur worden vliegtuigen gemeld boven Ulvend: '6 Dorniers bimoteurs' die duiken. (Later blijken dat Junkers 52 te zijn die zweefvliegtuigen naar het fort van Eben-Emael getrokken hebben.)

De post vermeldt regelmatig overtrekkende vliegtuigen, ook boven Nederland. Zo om 04.46 uur weer vliegtuigen boven Ulvend en om 05.07 uur zelfs 25!

Om 05.12 uur schieten ze voor het eerst op een laag overtrekkend vliegtuig en dat zal daarna nog gebeuren.

Om 05.29 uur bevestigen ze 'que la destruction à Ulvend saute'. Onder de weg waren dynamietladingen aangebracht en daar bovenop lagen kasseien. Dat gebeurde op alle invalswegen en overal hebben de Belgen de weg laten springen. Behalve op de Koetsweg, daar kun je de kasseien nog zien. (Zit de dynamiet er nog onder of hebben ze de ladingen vergeten aan te brengen?!)

Om 10h42 had de groep een hevig treffen met de vijand en toen werd Lescrenier doodgeschoten. De twee andere soldaten werden gevangen genomen. De Voerense post werd vernield en door de Duitsers ingenomen.

Op http://www.fortiff.be/ifb/index.php?page=a15 vind je meer gegevens over het fort en over de observatieposten.

Teuven

Mathieu Possen sneuvelde in Riemst op 10 mei, al vechtend doodgeschoten, bij een boom. Hij maakte deel uit van de 'Ardense jagers' en was gelegerd op een boerderij. De boerin vertelde later aan de familie dat ze hem had aangeboden van hem op de hooizolder te verbergen maar dat hij dat niet wou.

Vader en broer Possen gingen de overledene in Riemst halen met kar en paard van de broers Heusschen. Mathieu was zonder kist begraven, met zijn jas over hem gelegd.

Drie weken na de begrafenis droeg zijn broer Hubert in Teuven zijn eerste mis op. Het doodsprentje noemt hem 'Eerwaarde Heer broeder'. Hij was de latere 'pastoor Possen' die velen van ons zich nog goed herinneren.

Het doodsprentje vermeldt als sterfdatum 11 mei en volgens de familie is dat een fout.

Een foto uit 1974, toen we met enkele leerlingen van de Provinciale School de kasseistrook in de Koetsweg gingen bekijken. Van links naar rechts: Marie-Rose Lenartz, Hermien Bervoets (lerares), Jean Geelen en Emiel Lemmens.

Herinneringen aan de oorlog

Rina Lorquet-Spee, Jan Lemmelijn

Rina Spee schreef haar herinneringen eigenlijk voor haar kinderen en kleinkinderen op. We zijn dus heel blij dat ze ze ook voor d'r Koeënwoof ter beschikking wilde stellen. Ze woonde in Schophem ('s-Gravenvoeren) tijdens de oorlog.

De Duitse inval, 10 mei 1940

In Schophem lagen de grenswachters van de kazerne van Visé. Ze moesten de weg bewaken die loopt van het waterreservoir tot de weg naar het spoor, aan de kapel. Op 10 mei 1940, om zes uur 's morgens, kwamen ze iedereen wakker maken: de weg ging ontploffen. Iedereen uit bed, met hak en pak op de fiets, een dikke ham en brood en een beetje vanalles op de vlucht, niemand wist waarheen.

We waren Schophem amper uit of de ladingen onder de weg ontploften. Later zagen we dat er twee grote gaten waren. Ook de waterleiding, van Sint-Martens-Voeren naar 's-Gravenvoeren, was lek geslagen. Het water stroomde langs de weg naar de Voer beneden. De Duitsers bleken ook heel de voorraad planken uit de zagerij bij ons thuis weggehaald te hebben om een soort brug over de gaten te maken. Later is de weg hersteld en daarbij is hij een stukje verlegd.

De dorpen liepen leeg. Toen we in Visé bijna aan de brug waren, riepen de soldaten 'Sauve qui peut' en even later ontplofte de brug. Dan maar verder, om aan de volgende brug, aan hôtel Tournebride, over te steken, maar ook die was gesprongen. Moeder moest al op de fiets want zij kon niet meer verder. In Bressoux – waar we over de Maas zijn geraakt – vonden we Pauline, Alice en Martha, en ook Lieske Vroonen, die met de fiets was en daarna ook bij ons bleef. Die werkten allemaal in Visé als poetsvrouw, voor een maandloon van 250 frank. Dan ging het verder, via Crisnée tot Waremme. In Odeur werden we aangevallen door een Duits vliegtuig. Een Stuka, zoals er later in de oorlog een in Ottegraven is neergestort. Belgische soldaten in de buurt schoten op het vliegtuig en verdreven het. We hoorden ze dialect praten en vroegen waar ze vandaan kwamen. Uit Aubel, zeiden ze.

10 mei 1940 was een vrijdag en de zondag daarop was het Pinksteren. We waren toen bij boeren, die ons en andere vluchtelingen in de varkensstal lieten slapen. De vrouw had wel lekkere tomatensoep voor ons gemaakt, en koffie met zout erin, wat best smaakte. Toen kwam er een Duitse tank voorbij. Schrik dat we hadden! Maar een Duitse soldaat riep naar ons: 'Die Frauen brauchen nicht zu weinen.'

De volgende dag trokken we te voet weer naar huis, met wat brood en de ham die we bij ons vertrek hadden meegenomen. Tot in Jupille, waar ze ons in een boordevol bootje over de Maas zetten, richting Visé. We werden in de kazerne in Visé door de Duitsers naar binnen gejaagd en moesten op de grond, tegen elkaar geleund, slapen. Ik zat met met mijn rug tegen die van vader Étienne Meertens. 's Nachts wilde de vrouw van meester Colin haar kindje laten drinken. Ze stak een zaklampje aan maar dat mocht niet van de Duitsers die ons bewaakten; alles moest totaal verduisterd zijn. En 's morgens bleek onze ham gestolen te zijn!

's Morgens moesten we vertrekken. In Berneau aangekomen moesten we allemaal in een weide binnengaan en wachten tot we een paspoort kregen van de Duitsers. Toen we weer thuis kwamen, vonden we de twaalf vlaaien die we net vóór de vlucht hadden gebakken, allemaal op de grond. In de weide achter het huis lag een rund, doodgeschoten door de kanonnen van het fort van Aubin-Neufchâteau.

Iedere dag zagen we ook rijen soldaten langskomen, die door de Duitsers krijgsgevangen waren gemaakt. Het moeten Engelsen zijn geweest want ze hadden een ander soort helm dan de Belgen, en we verstonden geen woord van wat ze zegden. Wij hadden bloedworst in stukjes gesneden en op een grote vlaaiplaat gelegd voor hen. Alice ging er buiten mee aan de straat staan, maar een Duitse soldaat stampte haar onder de plaat; ze mocht die jongens niet helpen.

Dat was voor ons gezin, met pa en ma en elf kinderen, het begin van vijf jaar oorlog. Dat betekende: vensters elke nacht helemaal dicht en verduisterd – er mocht geen licht door schemeren – en schrik voor de vliegtuigen en vliegende bommen. De jongens moesten zich allemaal verbergen, uit schrik om naar Duitsland gestuurd te worden. Omdat er bijna niets te krijgen was, behalve een beetje met *tembere*, rantsoenzegels, gingen we 's nachts smokkelen: met een zak graan van twintig kilo moest ik dan lopen van in Banholt tot in 's-Gravenvoeren. Daar verstopten we de zakken, om ze overdag met de fiets te gaan halen. Eén keer hebben de Duitsers ons bijna te pakken gehad.

Rina Spee (zittend, rechts) met haar zeven zussen, kort na de oorlog.

In 's-Gravenvoeren werden de klokken uit de toren gehaald. Dokter Goffin werd door de Sicherheitspolizei uit zijn huis gehaald. Ik kwam daar net langs met de fiets toen dat gebeurde. Ze hebben hem naar Nederland gevoerd; hij is, zoals vele anderen, nooit meer teruggekomen.

De bevrijding, 12 september 1944

Na hevige gevechten tussen de Amerikanen, die tot in 's-Gravenvoeren waren gekomen, en de Duitsers, die in Schophem zaten, verschuilden wij ons thuis: vader, Alice, ik en Walter André. Hoe die bij ons thuis was gekomen, weet ik ook niet meer. We waren na dat vuurgevecht naar de kelder gevlucht. Plotseling kwamen er twee Duitse soldaten naar binnen. Wij zaten daar te bidden. Maar we werden weer wat rustiger nadat een van die soldaten ook zijn rozenkrans uit zijn zak nam en zei: 'Ik heb ook een vrouw en vier kinderen.'

Toen werd het mij te erg en ik zette het op een lopen naar de rest van mijn familie, die bij mijn zus Marie was. Zij woonde aan het eerste huis rechts, als je naar beneden, naar de Voer gaat. In de holle weg moest ik langs drie dode Duitse soldaten, die daar, met hun gezicht naar de grond, lagen. Andere Duitse soldaten zaten ernaast, met hun geweer op de knieën.

Bij mijn zus zat ook iedereen in de kelder. Toen het buiten een tijdje kalm was geweest, hoorden we gepraat, in een taal die we niet verstonden. Wat een opluchting: het waren Amerikaanse soldaten die aan het barrier stonden. Intussen zaten in de kelder bij pa nog die twee Duitse soldaten te bidden, met de rozenkrans in de handen. Gelukkig was alles goed gekomen: vader had de Duitsers overgehaald om hun geweer af te geven. Even later stonden er Amerikaanse soldaten voor de kelderdeur. Alice moest die zeggen dat er twee Duitse soldaten in de kelder zaten. Ze kende geen Engels en daarom zei ze maar 'boche', terwijl ze naar de kelder wees. De Amerikanen hebben hen dan meegenomen. De dag na de aankomst van de Amerikanen zijn we toch nog gaan slapen bij Huynen, aan de Voer, uit schrik dat de Duitsers nog terug zouden komen.

Het Rode Kruis was geïnstalleerd bij Daniels. Daar brachten ze de gewonden naartoe, met het paard van Jef Dodemont en met brancards. Aan het huis van Leopold Korvorst – waar de veldweg van de 'kleine ring' op de hoofdweg uitkomt – lag nog een Duitse soldaat, met een arm bijna af. Hij heeft daar drie of vier dagen gelegen. Toen kwamen de werklieden van de gemeente met kar en paard. Een-twee-drie en hop, de kar op. Mijn vader keurde dat af: zo behandel je een mens niet.

Thuis in de zagerij hebben ze dag en nacht hout moeten zagen. Ze moesten in ploegen werken voor de Amerikanen, die het hout nodig hadden om bruggen te herstellen. Ze waren gelegen in Godsdal (Val-Dieu) in Aubel. Een officier is vader komen betalen en wij kregen van de soldaten, die moesten helpen bij het zagen, veel chocolade. We waren daarna allemaal ziek aan de lever!

De dag vóór onze bevrijding op 12 september 1944 werden in de molen van Sint-Martens-Voeren van de familie Colin drie jongelui – Eugène Colin, Hypoliet Gonissen en Marcel Puts uit Visé, de verloofde van een dochter Colin – getroffen door een granaat. Ze zijn daarbij alledrie overleden.

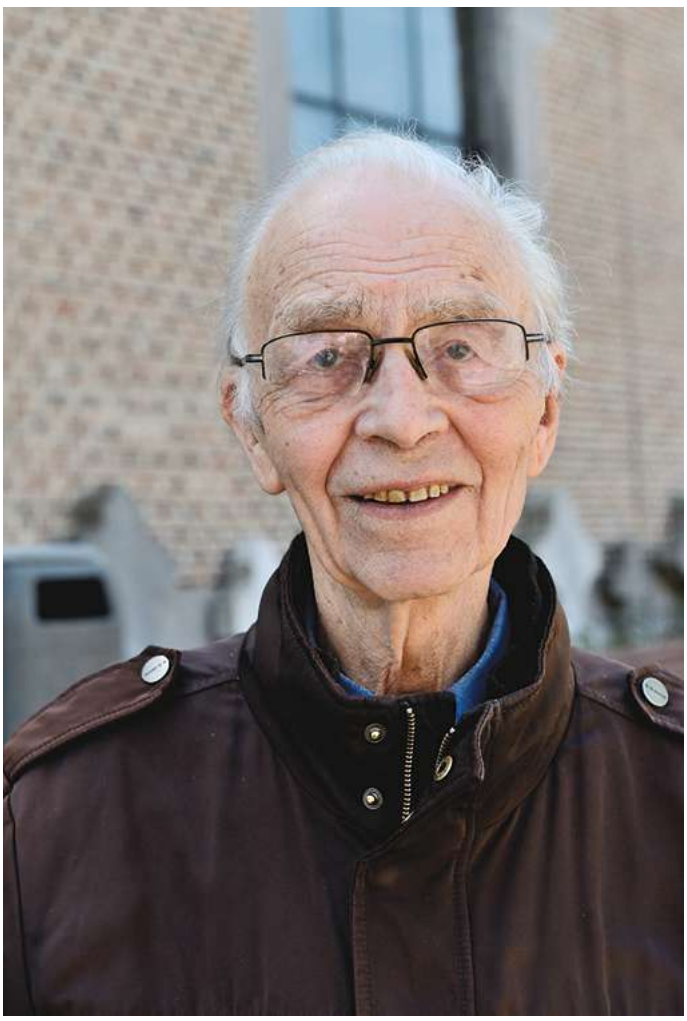

Ook **Jan Lemmelijn** uit 's-Gravenvoeren had zelf al een en ander uitgeschreven. In een gesprek vulden we die tekst later aan tot het artikel dat je hieronder kunt lezen.

Voor wat de school betreft, was dit een sensationele tijd: wij hadden vrijaf tot begin juni.

Zo hoorden we op 10 mei 1940 vroeg in de morgen zwaar gedruis. Wij meenden dat het de trein van Warsage - Montzen was. Toen we buiten kwamen zagen we van uit het oosten eindeloze rijen vliegtuigen naar ons land vliegen. Ze vlogen steeds per drie, of driemaal drie. Dit heeft zo dagen geduurd. Ik dacht op zeker ogenblik, dat zal wel zo blijven duren.

Om 8 uur 's morgens ben ik de mis gaan dienen bij pastoor Prickaerts. Behalve wij twee was er niemand in de kerk. Na de mis ben ik met de pastoor, aan de grote deur, naar de vliegtuigen gaan kijken. Op zeker ogenblik groette als het ware een vliegtuig ons. Het vloog laag over en bewoog de linker vleugel omhoog, de andere omlaag.

Dan ben ik maar naar huis gegaan: de enige die op straat was. Thuis stonden mijn pa en Pierre Lemmelijn te wachten om naar Cheratte te gaan werken. Plots was er een geweldige ontploffing. De Belgen hadden de Maasbrug gedynamiteerd en laten ontploffen. Toen zei Pierre: 'Theodoor, het is oorlog. Wij kunnen niet naar Cheratte gaan.'

Oorlog of geen oorlog. Ik moest de volgende dag voor ma Nestlé gaan halen bij Dr. Goffin voor 'Gerarduske'. Toen ik vandaar terugkwam stonden op de brug aan de Vitschen twee reuzegrote Duitsers. Zij legden hun geweren bijeen en trokken de granaten uit hun botten. Door hun grootte maken ze indruk op mij, ik bleef maar kijken. Toen kwam – na een scherp fluitsignaal – uit de Vitchenbos een grote groep Duitsers de weg op. Ik ben dan maar op mijn fiets gesprongen en rustig naar huis gereden.

Op 10 mei was de oorlog begonnen en heel wat mensen sloegen op de vlucht, maar mijn vader wilde niet weg. Dat was moeilijk met de kinderen en met mijn grootmoeder. Voor de deur stond hier een processie van vluchtelingen, tot voorbij het klooster. Met volgeladen fietsen en kinderwagens passeerden ze hier en zeiden tegen mijn vader: 'Theodoor, ga toch ook weg!' Ze dachten dat ze, als ze eenmaal aan de andere kant van de Maas waren, veilig zouden zijn. Iedereen vluchtte, en wij vluchtten niet. Maar rond vijf uur kreeg hij toch ook schrik en zijn we ook vertrokken: pa, ma, vijf kinderen en ook mijn oma.

Aan het kruispunt met de Batticerstraat bleek al dat het voor mijn grootmoeder te zwaar was. Mijn vader heeft haar toen in een kruiwagen gezet. Zo zijn we dan verder getrokken tot aan de brug in Visé, te midden van een enorme colonne vluchtelingen uit alle dorpen hier in de omgeving. Plotseling fietste ons een Duitse soldaat, met het geweer op de schouder, voorbij. Toen zei mijn vader: 'Nu gaan we terug! Het heeft geen zin meer om te vluchten.'

De eerste nacht, van 10 op 11 mei, werd er voortdurend geschoten tussen Duitse troepen en het fort van Aubin-Neufchâteau. We hebben geen minuut geslapen. Van uit het venster keken we naar de granaten die hier overvlogen vanuit het fort. Met een fluitend geluid passeerden ze boven ons en sloegen dan in de 'Greb' in. Dat was behoorlijk onvoorzichtig van ons. Zoals er per ongeluk een granaat op de kerk is ingeslagen, had dat hier vlakbij ook wel kunnen gebeuren.

Van die eerste dagen herinner ik me vooral de honderden vliegtuigen die overvlogen. En ook dat de Duitsers overal kwamen controleren of er geen wapens in huis waren.

Twee dagen na het begin van de oorlog stonden ze ook hier voor de deur. Waarschijnlijk hadden ze ook wel een affiche uitgehangen aan het gemeentehuis, maar dat wist niemand. Ze waren met zijn tweeën: één bleef bij ons beneden, terwijl de andere naar boven ging, op zoek naar wapens. Mijn vader had effectief een wapen: een revolver die hij zich had aangeschaft omdat er hierachter geregeld een vos zat – en wij hadden kippen. Die lag in de slaapkamer boven op de kast, geladen. Die Duitser heeft heel de zolder afgezocht, maar gelukkig heeft hij nooit eens boven de kast gevoeld. Mijn vader heeft doodsangsten uitgestaan; hij zag nadien zo wit als een laken. Die revolver had hem zijn leven kunnen kosten.

Hier in Voeren zijn er die dagen zeven mensen door de Duitsers doodgeschoten. Twee ervan waren jongens die voor het Belgisch leger waren opgeroepen. Op de weg van Voeren naar Berneau zijn ze opgepakt door de Duitsers en – wellicht omdat ze in militair uniform waren – ter plekke gefusilleerd. Een andere was een veearts (nvdr: Henri Claessens) die in de Vitschen woonde. De piloot van een overvliegend Duits vliegtuig moet gezien hebben dat hij bezig was zijn jachtgeweer in de grond te stoppen. Bij 'het Heuvelken' pakten ze Jozef Belboom op. Hij had de broek van zijn militair uniform aan, wellicht klaar om gevolg te geven aan zijn mobilisatieoproep. Bij de Beesberg hebben ze hem doodgeschoten. Er heeft daar nog lang een kruisje gestaan als herinnering.

Duitsgezinden waren er eigenlijk niet hier in Voeren. Er was wel een mevrouw Belboom – ze woonde tegenover het klooster – die op het gemeentehuis werkte en voor de ravitailleringsbonnen moest zorgen, maar die deed zich alleen maar Duitsgezind voor; eigenlijk was ze een spionne en door haar werk kon ze bonnen bemachtigen voor het verzet. In Mesch daarentegen waren er heel wat NSB-leden.

Toen de oorlog uitbrak waren er geen lessen meer. Pas begin juni zijn we terug naar school gegaan. Daarna ging alles weer zijn gewone gang. Het land was wel bezet door de Duitsers, maar voor de school maakte dat niets uit.

Naar school gaan, in Heusden, vergde een hele reis. Soms met de auto maar vaker met de fiets – valies achterop – ging het eerst tot Visé, waar er toen ook nog een station Visé Haut was, aan de spoorwegbrug over de Maas. Vandaar reed toen nog een boemeltrein naar Tongeren. Daar stapten we over op de trein naar Hasselt. Dan verder met de tram tot Heusden, en van de halte daar tot aan het college was het nog een heel eind te voet.

De eerste Duitsers die we hier zagen waren van een speciaal kaliber: grote kerels die er echt vervaarlijk uitzagen. De mannen die we tijdens de bezetting hier hadden waren een stuk schappelijker. We gingen geregeld smokkelen en namen dan de veldweg van de Dries in 's-Gravenvoeren naar Mesch. Als daar dan Wehrmachtsoldaten patrouilleerden, liepen we verder langs de Voer. Maar die mannen lieten ons gewoon passeren; ze gingen soms zelfs een andere veldweg in. Ze vertelden hier dat het soldaten waren die kwamen uitrusten van de gevechten aan het oostfront. Voor hen was dat een soort vakantie en ze lieten ons met rust.

Eén keer hebben we hier ook te doen gehad met een SS-er, en dat was een heel ander soort volk dan die Wehrmachtsoldaten. Toen het Duitse leger zich op het einde van de oorlog, in september 1944, terugtrok voor de Amerikanen, zat in de 'villa' hiernaast een groep officieren. Plotseling klonk vanuit de weiden hierachter een schot. Wie dat geweest is, heb ik nooit geweten. Misschien een weerstander – 'een gek van de Witte Bende'– die overmoedig was geworden. Ik was op dat ogenblik met mijn vader in de tuin. Vlak nadien stonden er hier twee Duitsers voor de deur: 'Ihr habt geschossen!' Eén van hen was een Wehrmachtsoldaat, van een jaar of veertig, de andere een SS-er in een zwart uniform. Mijn vader antwoordde dat hij op de uitkijk had gestaan voor vliegtuigen, om op tijd in de kelder te kunnen gaan schuilen. De Wehrmachter zei toen: 'Komm, das ist ein alter Mann; der hat nichts gemacht.' Maar die SS-er bleef maar tekeer gaan. Als het van hem had afgehangen, zou hij ons hebben doodgeschoten. Zo'n *imbécile* die een schot lost, dat had voor heel het dorp tot represailles kunnen leiden.

Het fort van Aubin-Neufchâteau, hier als een opvallende driehoek te zien op een luchtfoto uit 1947, was één van de vier forten die de Belgen bouwden om het 'gat' tussen de Ardennen en de Nederlandse grens te beschermen tegen een herhaling van de Duitse invasie van 1914. Een opdracht waar ze overigens niet in slaagden. Het fort van Aubin-Neufchâteau wist toch elf dagen lang de Duitse aanvallen af te slaan. Tijdens de oorlog gebruikten de Duitsers het om nieuwe aanvalswapens op uit te testen. Na de oorlog mocht een oudijzerhandelaar uit het hele fort alle waardevolle metalen weghalen. Nu houdt een werkgroep zich bezig met de bescherming en openstelling van het fort. Bovenstaande foto komt van hun website: http://fort-aubin-neufchateau.be.

1914-1918 – enkele aanvullingen

Elza Vandenabeele

Augustus 1914 in Sint-Martens-Voeren raadsel Thomas Teney opgelost

In d'r Koeënwoof 35 van 2014 schreef ik dat ook een zekere Thomas Teney zou gefusilleerd zijn en dat de hoeve Teney in Veurs is afgebrand, zonder slachtoffer. In het overlijdensregister van Sint-Martens-Voeren vinden we de oplossing: Jean Gilles Thomas Teney, 65 jaar, overleden 'rue Crusberg' op 6 augustus om 11.00 uur, weduwnaar van Marie Philomène Ernon. De hoeve Crutsberg is door de Duitsers afgebrand. Is Thomas Teney in de brand gebleven, gefusilleerd of die dag 'gewoon' gestorven? In het Veltmansgedenkboek (1957) lezen we op pagina 113 dat de vader van burgemeester Jan Teney in de brand bleef.

In 1923 werd de gemeenten gevraagd om door de Duitsers ter dood veroordeelde burgers op te geven. Teney werd niet opgegeven en zijn buurman Leo Grisard evenmin. Volgens de mondelinge familie-overlevering bleef die in de brand. (Hij had zich verscholen op de hooizolder toen de Duitsers aankwamen).

Grisard woonde 'op de Voort', een hoeve die stond tegenover het huis (vroeger hoeve) van Sylvain Ernens (Voort 1). De hoeve Ernens werd na de oorlog met de stenen van 'De Voort' gebouwd. Er bleef tot voor enkele jaren alleen een (afgedekte) waterput van over. Een tiental jaar geleden werd het terrein geëffend.

'Voort' was vroeger niet de naam van de straat, alleen van de hoeve. 'Voort' betekent 'wad' (doorwaadbare plaats in een waterloop).

Thomas Teney staat vermeld op het oorlogsmonument op het oude kerkhof en niet op dat aan het voormalige gemeentehuis. Leo Grisard staat op beide vermeld.

Een gesprek met de familie Meyers

Tussen andere papieren vond ik nota's terug van een gesprek op het bedrijf Meyers in Schophem, 5 juli 1983. Weduwe Meyers was toen 75 tot 80 jaar. Ze vertelde:

In het begin van de oorlog 1914-1918 brachten de Duitsers de 'g(u)roep' mee (de ziekte 'kroep'?). De hals zwol op, men kon niet slikken. Er stierven veel kinderen en ook volwassenen. Men gaf zich niet meer de moeite om de doodsklok te luiden. Het was toen overal 'rabalje', men vond moeilijk een dokter. Bij haar thuis (in Schophem) kregen alle huisgenoten de ziekte behalve haar vader en zij zelf. Met een borstel en een product moest de keel van binnen verzorgd worden. Een broertje van acht stierf, al was de dokter van Voeren nog op een late avond te voet gekomen. 'Hij mocht gelukkig de grens over'. (Was dat later toen 's-Gravenvoeren 'tussen de twee draden' lag?!) De vader verweet het zich jarenlang dat hij de jongen niet naar het ziekenhuis in Maastricht had gebracht. Dat had niet geholpen, daar lagen veel zieken van Voeren en daar stierven er ook. Een oudere zus was in het pensionaat in 's-Gravenvoeren, ze kwam thuis nadat de kleine was gestorven en alle andere terug gezond waren; ze kreeg de ziekte toen ook.

Deze zus had een vergunning om alle drie maanden haar ouders aan de andere kant van de grens te komen bezoeken. (En dit moet geweest zijn nadat de elektrische draad was aangebracht. Het dorp 's-Gravenvoeren lag 'tussen de twee grenzen'.)

Het gesprek liep daarna over andere dingen en ik tekende nog iets op:

Zoon Meyers zei dat als 't hem overkwam dat twee zoons verongelukten, allebei voor het bedrijf bedoeld, dat hij 'het dan zou opgeven'. Waarop zijn moeder hem verweet: 'Weet gij dan nog niet dat de aarde rond is en dat de mens altijd moet verder doen?'

Elza Vandenabeele

Van dorpsstier tot proefbuis

Julien Geelen

Analoog met een banmolen of dwangmolen, een molen waar de naburige boeren verplicht waren hun graan te laten malen, behoorde in het feodale tijdperk het recht om een dekstier (een banstier) te houden aan *d'r hier*, de plaatselijke heer of soms een abdij.

De enige functie van de stier was koeien dekken en bevruchten. De dorpelingen hadden slechts enkele koeien; die produceerden bij leven mest, melk en soms trekkracht, en bij slacht huid en vlees. Een kalf kweken was belangrijk omwille van de melkproductie en uiteraard ook voor het behoud en opbouw van de veestapel. Dat zo'n dorpsstier ernstige risico's inhield, daar kom ik verder op terug.

Na de Franse revolutie was het houden van een 'kostelijke' dekstier alleen voorbehouden aan grotere veehouders. De kleinere veehouders gingen met hun koe 'buurten'.

Tussen 1800 en 1850 kregen we een omslag in landbouw en veeteelt We verlieten de overlevingslandbouw om te produceren voor een consument. Wetenschap en economie traden op het voorplan. In één adem noem ik hier Mendel's erfelijkheidsleer, de oprichting van Ministerie van Landbouw en Boerenbond, het ontstaan van de voedingsindustrie (bijvoorbeeld melkerijen en veevoederfabrieken). Toch bewerkte in de periode van de grote en lange landbouwcrisis omstreeks 1880 51% van de bedrijven minder dan een halve hectare en was de gemiddelde melkproductie per koe 1.900 kg per jaar. De coöperatieve samenwerkingsvormen brachten soelaas. Na de Tweede Wereldoorlog ontstond een moderne gemechaniseerde, grootschaligere, gespecialiseerde veehouderij.

Voor de veeteelt is veredeling: melkkoeien fokken die meer melk produceren met een hoog botervetgehalte (boterproductie) en een hoog eiwitgehalte (kaasproductie). Melkmeting en -analyse (melkcontrole) kunnen de boer vertellen welke koeien goed produceren. Uit die allerbeste melkkoe houdt de veehouder een stiertje om zelf in te zetten als fokstier of om te verkopen aan een collega-veehouder. Dekstieren van topkoeien worden soms aangekocht en uitgebaat door een groep boeren.

De landsgrens met Nederland heeft de Voerense grensboeren niet verhinderd om regelmatig hun veestapel uit te breiden door aankoop van Nederlandse drachtige pinken. Over smokkel houd ik voorlopig mijn lippen stijf op mekaar gekneld.

Melkkoeien moesten daarenboven nog het hogere vleesverbruik kunnen beantwoorden. Veeprijskampen beoordelen op basis van een fokstandaard welke dieren men graag ziet. In het Land van Herve zet het stamboek al zijn troeven op zwartbont vee met tweeledig doel, melk en vlees (Fr. *type à deux fins*).

Volledigheidshalve vermeld ik hier dat het tweeledig doel rond 1970-1975 volledig verlaten werd voor selectie op functioneel type. Melkvee- en vleesveefokkerij gingen elk hun eigen weg (Holstein Frisian en Belgisch Wit-Blauw).

De private stierhouderij die in de jaren 1950-1970 ook collega-veehouders bediende kwam door overdraagbare ziekten en dekinfecties, SOA's (brucellose, MKZ, trichomoniase, campylobacter, IPV, …) in een zeer heikele situatie. Dat werd het startsein van de kunstmatige inseminaties (KI) door veeartsen en de oprichting van KI-Centra, zoals in Loncin.

Op het KI-centrum werd het sperma van de stieren bij sprongen op een fantoomkoe opgevangen. Het verse sperma van één sprong werd dertig maal verdund met toevoeging van 15% eigeel en 85% afgeroomde melk tot 1 ml per dosis. Elke dag seks… het kan alleen op televisie, maar niet bij KI-stieren. Derhalve werd bij de KI-stieren drie dagen per week in de vroegste morgen sperma afgenomen. Bovendien moest de veehouder zeer nauwkeurig bronstdetectie doen. Vóór een bepaald uur moest de boer bellen naar Dr. Sini, zodat die zijn ritschema met een lading vers opgehaald sperma in een dubbelwandige ijsdoos kon opstellen. Hij kon die dag zowel (te) vroeg als (te) laat op het erf toekomen. Het bevruchtingspercentage, een economisch belangrijke factor, was bijzonder variabel.

Uit ontevredenheid over het povere aanbod van kwalitatieve KI-stieren voor melkproductie kocht mijn vader (Marcel Geelen, foto hieronder) samen met twee andere melkveehouders begin jaren '60 van vorige eeuw een eerste jonge fokstier bij fokker Cees Ruyter in Ens (Noord-Oost Polder in Nederland). De vaarzen van Nico van de Riebeeckhoeve waren qua melkproductie een schot in de roos. Na Nico volgden nog andere in Noord-Nederland aangekochte fokstieren.

In functie van het aantal te dekken koeien in een bepaalde periode van het jaar verbleef de stier bij een van de drie 'aandeelhouders'. Het nadeel van kostendelende stierenhouderij is dat het heen en weer reizen met een dertigtal bronstige koeien of

pinken bijzonder tijdrovend is. De omgang met een opgewekte dekstier van 800 tot 1000 kg is niet ongevaarlijk. Dat bleek toen mijn vader door een hitsige bondsstier in de stal aangevallen en levensgevaarlijk toegetakeld werd.

De technische ontwikkelingen omstreeks 1967 van het conditioneren, van het verdunnen en invriezen in vloeibare stikstof van sperma maakte rundveefokkerij 'grenzeloos'. De veredelingsturbo sloeg aan. De voorlopers in de melkveehouderij maakten kennis met een Frans topbedrijf in Boulieu.

Kort daarna werden studiereizen naar Canada en Amerika georganiseerd. Het Mekka van de melkproductie werd ontdekt. In Canada en Amerika was de behoefte aan melk vanuit de grote steden gigantisch, zodat de melkveehouders veel resoluter fokten naar hoge melkproductie. Door de omvang van de melkveebedrijven was machinaal melken veel vroeger ingeburgerd dan in Europa. Derhalve werd in de fokkerij van de functionele melkkoe aandacht besteed aan betere uiers met korte spenen. In Europa had de handmelker liever een langere speen tussen zijn vingers. En die dubbeldoelkoe bracht op de veemarkt in Battice een frankse meer op.

Omdat hoogproductieve koeien een hoge voederopname moesten realiseren, met veel hoogwaardige ruwvoeders met aanvulling van deficiënte eiwitten, vitaminen en mineralen, werden in Noord-Amerika grote langlevende fitte koeien met grote pensen en veel longinhoud gefokt. De Formule 1, de Holstein Friesian (HF)!

Enkele KI-verenigingen van Duitsland, onder impuls van Holstein-Friesian pionier Dr. G. Wilke, beslisten in 1964 te 'experimenteren', te pionieren onder het mom van 'wetenschappelijke proef'. De eerste HF-fokstier, Pabst Ideal (foto hieronder), ging op ont-dekking in Europa. Na inseminatie, negen maanden dracht en twee jaren opfok kwamen de eerste nakomelingen aan de melk. De tamtam kwam opgang en het hek was van de dam! Iedereen wilde de grote uniforme gitzwarte superproducerende vaarzen en vader Pabst Ideal gaan bewonderen. Zo ook toog mijn vader met Leon Souren en enkele compagnons naar Niedersachsen. De schofthoogte van die Pabst Ideal was zodanig dat van mijn vader op de foto alleen de hoed te zien was. Na Pabst Ideal volgende Elect Star, Horst, Diligent…

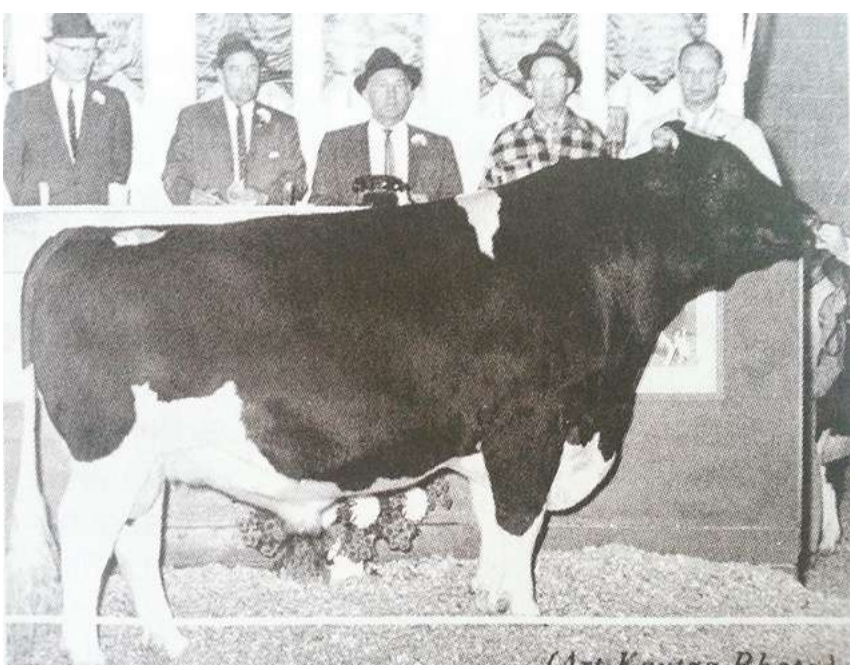

Leon Souren was een van de eersten die de koe bij de horens vatte en zijn jonge Nederlands zwartbonte veestapel inruilde voor drachtige HF-pinken uit Canada. Dat ging niet zonder blutsen en builen vooral op het gebied van kalversterfte. Dat probleem kenden we voorheen al bij bedrijven die wegens besmettelijk verwerpen opruimden (*stamping-out)* en de stal terug bevolkten met drachtige pinken uit eigen of omringende landen. Vreemde ziektekiemen (RSB-IBR…) deden hun dodelijk werk bij niet-resistente dieren die van diverse bedrijven bijeengebracht werden.

De exploderende belangstelling voor Noord-Amerikaanse melkkoeien maakte van Leon Souren een wereldhandelaar die tientallen chartervluchten drachtige HF-pinken aan de man bracht. De conservatieve oude krokodillen in de KI-verenigingen, de Rijksveeteeltconsulenten, de dierenartsen Rijksinspecteurs waren *not amused* omdat ze rechts voorbijgestoken werden en gingen stokken in de wielen steken en *sliding tackles* inzetten. Maar dat is een ander lang verhaal.

Na het stilvallen van de import werd na 1970 door de progressieven verder geïnvesteerd in HF-genetica via import van diepvriessperma van over de hele wereld: Canada, Amerika, Israël, Nieuw-Zeeland, Australië, Duitsland… De melkveehouder kan, als kiezend uit een Trois-Suisse-catalogus, voor elke koe een partner vinden. De goede fokstieren *all over the world* bevruchten meer dan alleen maar een veestapeltje in de buurt van hun stal. De trots van onze noorderburen, Sunny Boy, heeft wereldwijd bijna 1,5 miljoen nakomelingen. Het aandeel HF in onze veestapel steeg van 0,70% in 1975 naar 95% in 1995. De gemiddelde melkproductie in Vlaanderen is thans 8.400 kg melk. De koeien die de kaap van 100.000 kg levensproductie overschreden is dagelijks nieuws.

Van ouds gaf een melkkoe jaarlijks een kalf. Dus kan ze in vrouwelijke lijn haar erfelijkheidskenmerken, met een gemiddeld drie tot vier kalvingen – waarvan de helft stierkalfjes zijn – slechts een tweetal keren half doorgeven. Een melkveehouder heeft het meeste belang met vrouwelijke kalveren. Stiertjes zijn bijproducten, behalve als de doelstelling het kweken van een toekomstige fokstier is. Dit is de aanzet om op basis van X- en Y-chromosomen aan spermascheiding te doen.

De andere techniek, toegepast op topproducentes, is embryotransplantatie. Door hormonale inspuiting wordt een superovulatie opgewekt. Na bevruchting worden de embryo's uitgespoeld en ingebracht bij draagmoeders. Zo slaagt men erin om uit een fokkoe 250 kalfjes te fokken. Bovendien is er, zoals bij het diepvriessperma van stieren, nu ook vermarkting van diepvriesembryo's van koeien. Voortplanting tot na de dood!

De verdere ontwikkeling van de biotechnologie brengt ons in 1990 bij de geboorte van de eerste transgene stier Herman. Door inbreng van een stukje DNA produceren zijn vrouwelijke nakomelingen melk met het ontstekingsremmend lactoferrine. Het lezen van het DNA met de opheldering van de locatie, de eliminatie en de reparatie van bepaalde afwijkende of ziekteeigenschappen is in volle ontplooiing, ook in de dierlijke, planten- (rijst..) en menselijke genetica (Alzheimer, Huntington,…).

In 1996 volgde in de dierenwereld de volgende stap. Het gekloonde schaap Dolly werd geboren.

Van landbouwjournalist Clem Reynders ontving ik deze foto van een bezoek aan het fokbedrijf in Boulieu, pioniers in de import van Canadees-Amerikaanse Holsteins. Links naast de jonge boer met witte vest is Leon Souren uit Teuven te herkennen. Het Frans fokbedrijf Prim Holstein, gelegen in Boulieu-Vernay (Isère) ten oosten van Lyon, voerde in 1966 358 Holstein dieren in uit Canada. 500 dieren maakten de overtocht naar Frankrijk met een pakketboot. Onze boeren, ook mijn vader, vlogen er met het vliegtuig naartoe om de 'superkoeien' te bewonderen en zich te laten overtuigen.

Klonen is genetisch identieke kopieën maken van een individu, zoals de natuur dat doet bij eeneiige tweelingen. Je zou het kunnen vergelijken met het stekken van planten, een ongeslachtelijke vermeerdering.

Al ben ik stilaan aan het eind van mijn Latijn, de voortschrijdende wetenschap niet. Blijven enkele vragen en bekommernissen. Het aanleggen van een genenbank is allicht een goed initiatief om verlies van genetische diversiteit te voorkomen, om in een noodsituatie vanuit een doodlopende straat terug naar de hoofdweg te geraken.

Ik hoop dat de ethiek van de voortplantingsontwikkeling niet bepaald wordt door de grootste roepers, angsthazen, door 'vroeger was het beter' en diegenen die nog geloven in de ooievaar. Werd bij de eerste treinreis met de stalen stier tussen Brussel en Mechelen ook niet geroepen dat de koeien geen melk of zure melk gingen geven?

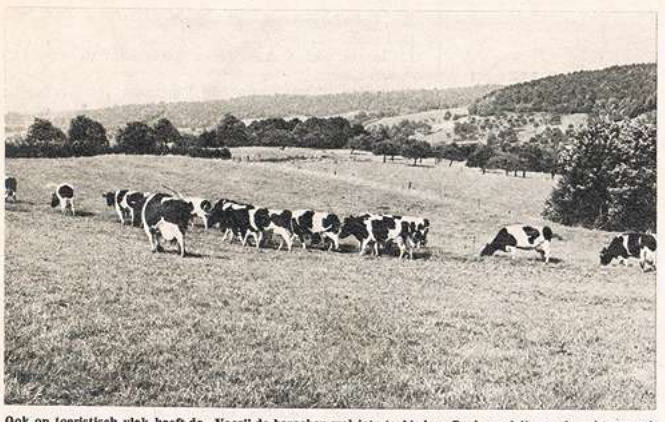

Ook op toeristisch vlak heeft de „Voer" de bezoeker wel iets te bieden. De heuvelrij aan de achtergrond reikt bij de 300 meter boven de zeespiegel.

Het werkend gedeelte van dit familiaal bedrijf. Marcel Geelen (links) zijn dochter en vrouw. De zoon (rechts) blijft in de landbouw werkzaam maar zal in de scheikunde een voorlichtingsrol gaan vervullen.

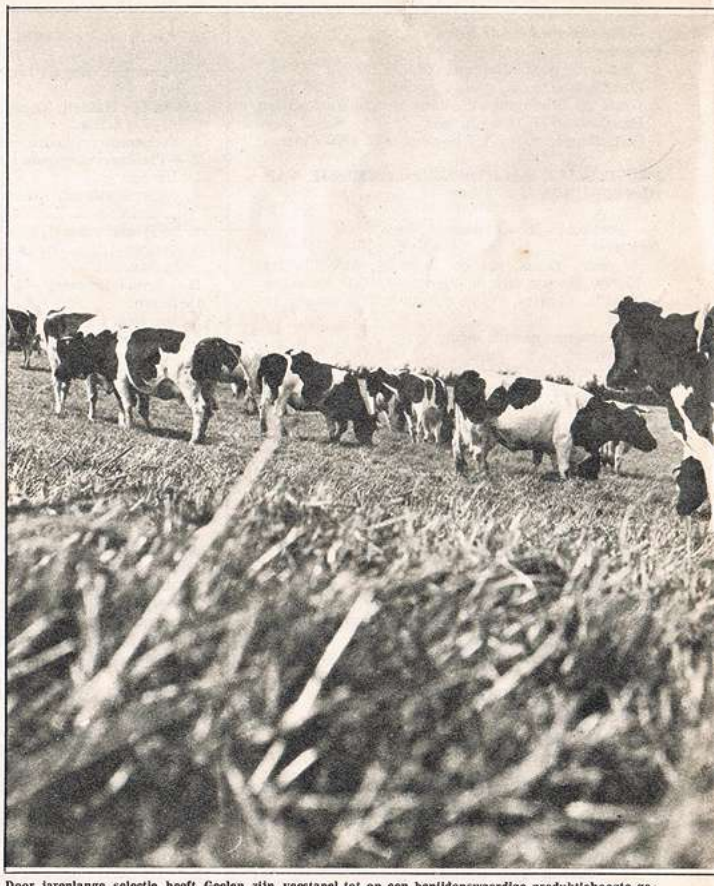

Door jarenlange selectie heeft Geelen zijn veestapel tot op een benijdenswaardige produktiehoogte gebracht. Toch meent hij dat de toekomst van het melkveebedrijf bij de nog meer gespecialiseerde melkveerassen ligt, in zijn geval het Friesch-Holstein.

1532

De Vlaamse Boerderij — 3 (1970) — Nr. 47 (26 augustus)

De nagelboom van 's-Gravenvoeren

Willy Duijsens

De 'nagelboom' in 's-Gravenvoeren is een boom die vereerd werd door diegenen die in de heilzame werking ervan geloofden. In de nagelboom of spijkerboom klopte men een spijker om van een bepaalde pijn verlost te worden. Vooral mensen met tandpijn maakten daar gebruik van. Nadat men de spijker over de pijnlijke plek wreef, sloeg men hem in de boom in de hoop dat het hout de pijn zou overnemen.

De nagelboom werd in 2015 door de Stichting Behoud Natuur en Leefmilieu Vlaanderen voorgedragen als kandidaat voor 'Europese boom van het jaar'. Die titel – te behalen door stemmen via internet – werd niet behaald, maar toch blijft deze boom een van de boeiendste bomen van Europa.

De Voerense boom is een paardenkastanje. Die naam verwijst naar het gebruik van de vruchten bij hoesten en dampigheid van paarden en naar het feit dat de kastanje niet eetbaar is. Paardenkastanjes zijn voor herten, reeën en wilde zwijnen echter populair wintervoer. De kastanjes worden medische toegepast tegen diverse aandoeningen. Door de grote medische betekenis voor mens en dier is waarschijnlijk ook de heilzame werking tegen tandpijn te verklaren.

Gezien de omvang en de standplaats, schat ik de boom tussen de 200 en 250 jaar oud. De ontwikkeling van een boom is afhankelijk van het terrein (ondergrond, weerstand, etc.) waar de boom zich bevindt. Exact is dat te bepalen door de jaarringen te tellen. Dat is mogelijk met speciale apparatuur of door te wachten totdat de boom geheel afgestorven is om vervolgens de doorsnee te bestuderen. Hopelijk zal dit nog tientallen jaren op zich laten wachten. De doodsoorzaak van verzwakte bomen is meestal een rukwind, die de boom omverwerpt.

Op de plaatsen waar spijkers in de boom zijn geslagen, is de eerste bastafsterving begonnen. Vervolgens is de boom geleidelijk verzwakt en hebben diverse plantparasitaire zwammen zich gevestigd. We spreken over de dikrandtonderzwam, de platte tonderzwam en de waslakzwam. Daarnaast ontwikkelt zich op de wortelvoet het mycelium van de honingzwam. Ook judasoor treffen we aan en dat duidt op afbraak van dood hout. Conclusie: Deze boom is voor ongeveer 80% dood. Desondanks is er nog een hoofdwortel met bijbehorende vaatbundelstreng volledig intact. Saillant detail: de gezonde vaatbundelstreng is het gedeelte waar het kruisbeeld bevestigd is. 'Slevenhierke' heeft zich dus goed beschermd. Over enkelen jaren zullen deze wortel en vaatbundelstreng echter alsnog afsterven.

Ook de bladeren van deze boom zijn aangetast en wel door de paardenkastanje-mineermot. Daardoor blijft er weinig bladgroen over voor omzetting naar suikers, die als voedsel worden opgeslagen in de wortels. Door de kolossale takken is de boom topzwaar. En omdat de stam binnenin volledig verteerd is door het mycelium van de dikrandtonderzwam, is dat een zwakke plek en kan die doormidden breken. Om het lot niet te tarten is het raadzaam om de nog intact zijnde takken voor een derde in te korten.

Deze nagelboom is op het gebied van ziektenaantasting vergelijkbaar met zijn bekendste soortgenoot, de 'Anne-Frankboom'. Die boom kwam meerdere malen in het nieuws en er werden exorbitante bedragen besteed aan het versterken en redden van dat bijzonder monument – tevergeefs helaas. Op 23 augustus 2010 kwam door een windstoot een einde aan het leven van de boom. Het grote verschil tussen de Anne-Frankboom en de Voerense nagelboom is het crucifix. Dat kruisbeeld heeft de vaatbundelstreng waaraan het vastzit, zo goed beschermd dat die samen met de bijbehorende wortel bijna een afzonderlijke boom vormt. Die bijzonderheid kan ervoor zorgen dat de boom nog enkele (tientallen) jaren blijft leven. Maar uiteindelijk zullen de agressieve zwammen ook dat gedeelte van de nagelboom helemaal doden.

Deze bijzondere plek moet behouden blijven en zal steeds de herinnering zijn aan een van de boeiendste bomen van Europa. Om deze boom voor het nageslacht van de Voerense bevolking niet geheel te laten verdwijnen heb ik een scheut opgepot die later, als herinnering aan deze bijzondere boom, uitgeplant kan worden.

Willy Duijsens is als fytopatholoog gespecialiseerd in het stellen van een diagnose en het herstellen van het biologisch evenwicht. In de afgelopen tien jaar heeft hij een adviesprogramma opgezet waardoor je plantparasitaire organismen volledig onder controle kunt houden zonder het gebruik van chemische bestrijdingsmiddelen of het gebruik van chemische voedingsstoffen.

Het raadselachtige verleden van *la Tourelle*

Tom Moolenaar

In Sint-Pieters-Voeren, tegenover het fraaie smeedijzeren hek van de Commanderij, staat een historisch uitziend pand. Boven aan het talud zie je een imposante bakstenen gevel, met ramen en deuren in hardstenen omlijstingen. Het met leien bedekte zadeldak rijst steil tegen de horizon omhoog. Als je nadert, valt je oog op een vervallen toren aan je rechterhand. Er zijn schietgaten zichtbaar. Had dit restant vroeger een spits en was dit een klein kasteel?

Zo zag het huis er vóór 1940 uit.

Tot op heden is er weinig bekend (1) over het verleden van het pand. 'Huize Droeven', 'het tribunaal', 'i g'n Tääënstje' en 'la Tourelle' zijn benamingen, welke in de volksmond rondgaan.

De heer Droeven was de boswachter die recentelijk in dit huis woonde. Dat kunnen de oudere Voerenaren zich vast herinneren. Maar hoe zit het met het begrip tribunaal? En wat is de oorsprong van dit merkwaardige gebouw?

Vanaf 2008 ben ik eigenaar van dit pand. Het bestaat uit twee woonhuizen met een landgebouw, een tuin en een kleine weide. Inpandig markeren recuperatiematerialen, uit vijf bouwfases, honderden jaren bewoning. Het huis is een bouwval en mijn budget is beperkt, dus de restauratie zal nog vele jaren in beslag nemen.

Vanaf 2010 ben ik me gaan verdiepen in het verleden van dit pand. Nu is het omvangrijk bouwhistorisch onderzoek (2) vrijwel afgerond en gedocumenteerd. Dit verhaal is geen opsomming van informatie uit het onderzoek of een weerslag van dit rapport. Ik voorzie geen bouwtechnische onderbouwingen en sluit fouten niet uit. De toonzetting is niet zakelijk, maar geschreven als zijnde een persoonlijk verslag van een betrokken huiseigenaar. De geschiedenis vanaf 1841 laat ik buiten beschouwing. Het verslag beperkt zich tot de oudste bouwfases van dit huis. Ik streef een prettig leesbaar verhaal na.

Ik maak je deelgenoot van enkele verrassende ontdekkingen, roep vragen op en laat je achter met een open einde. Dit is een terugblik, een momentopname en het geeft richting aan toekomstige studie. Het verhaal toont dat de samensmelting van bronnenonderzoek (3) en de analyse van een bouwmassa (4) kan leiden tot verrassende inzichten. Het weerspiegelt mijn interesse in cultureel erfgoed en is hopelijk een bescheiden stimulans voor anderen om zich te verdiepen in het verleden van hun eigen woning. Graag nodig ik je uit, op een reis terug in de tijd, op zoek naar de oorsprong van *la Tourelle*…

Startpunt 1841

In 1841 verschijnt de atlas der buurtwegen (5). Zoals de naam doet vermoeden, was deze kaart bedoeld om alle lokale wegen precies in kaart te brengen. Tevens werden gebouwen in detail opgetekend. Deze kaart wordt nog steeds door veel instanties gebruikt voor historisch onderzoek. Vandaar dat onze reis hier begint.

Grofweg is de vorm van de huidige bebouwing te herleiden. Enkele wijzingen zijn zichtbaar:

- Aan de straatkant staat een gebouw van circa 30 vierkante meter. Ik heb gehoord dat dit een smidse was, maar bewijzen heb ik hiervoor niet.

- Aan de noordzijde op de plaats van het huidige landgebouw bevond zich een losstaand gebouwtje en tevens een klein aanpalend bouwsel ter hoogte van de schouw in de noordgevel.

- Op de plaats van de huidige toren laat het gebouw een inkeping zien. De voorgevel van het hoofdgebouw is anderhalve meter minder breed en sluit aan op de huidige interne zijgevel. De toren bestaat niet.

In hetzelfde jaar 1841 verschijnt tevens de *Dictionnaire Geographique* (6), een boekwerk met een uitvoerige opsomming van onroerende goederen. Ook veel objecten in Sint-Pieters-Voeren worden daarin kort benoemd. Dit huis wordt beschreven als een 'ancien petit château', 'avec une tour', 'divisée en trois habitations' en 'maison de plaisance'.

Dat is interessant, vandaar dat ik daar nader op inga:

- Veel beschrijvingen uit dit boekwerk zijn 'wat losjes' geformuleerd. Ook de term 'historisch uitziend kasteeltje' kan verklaard worden vanuit de uitstraling van het pand.
- 'De toren' is uiteraard te herleiden tot de huidige restanten van de toren. Dat is echter schijnbaar tegenstrijdig met bovenstaande kaart? Mogelijk is de kaart niet nauwkeurig en bestond de toren wel. Of de toren is in de korte periode tussen het optekenen van beide bronnen opgemetseld.
- Na de Franse revolutie werd veel adellijk onroerend goed verbeurd verklaard en openbaar verkocht. De toenmalige eigenaren Dresse (1798) en Sauvage (1799) stonden bekend als projectontwikkelaars. Het tegenoverliggend kasteel de Commanderij werd ook door hen opgekocht en verdeeld in appartementen. Dus de opdeling in 'drie zelfstandige woningen', is te verklaren vanuit de zakelijke inslag van de heer Sauvage.
- Het begrip 'huis van plezier' spreekt tot de verbeelding. Ik vond een smeedijzeren schouwplaat om hop te drogen. Een zestiende- of zeventiende-eeuwse deur van een voormalige slaapkamer is voorzien van een authentiek slot (7) aan de binnenzijde. Maar Elza Vandenabeele wees er me op dat het een algemeen gebruikte term was voor een klein kasteel of buitenverblijf.

Van 1841 terug naar 1745

De geaquarelleerde kaart van Schoonbroodt (8) geeft inzage in de eigendomsverhoudingen van bos en landbouwpercelen in Sint-Pieters-Voeren in 1785. Het laat zien dat de directe omgeving in de loop der eeuwen nauwelijks is veranderd. Een dorpje met kleinschalige weiden en achterliggend bos. Bebouwing is figuratief ingetekend en bijzondere gebouwen zoals het kasteel en de kerk zijn specifiek benoemd. Dit huis is helaas niet als dusdanig herkenbaar. Wel is hiermee de relatie tussen dit perceel en de Duitse Orde aannemelijk. Maar welke persoon van de Duitse Orde heeft hier dan gewoond en welke functie had dit pand? Ik heb in de volksmond 'het tribunaal' gehoord in relatie tot dit huis. De Duitse Orde had vergaande privileges over de ingezetenen van Sint-Pieters-Voeren, zoals het innen van belasting, het spreken van recht, zeggenschap over het brouwen van bier en het waken over het welzijn van haar inwoners (9).

In Sint-Pieters-Voeren was het vaak de landcommandeur die vanuit Alden Biesen het heerschap over kasteel en landerijen aanstuurde (10). De uitvoering van taken en de dagelijkse leiding, werd per decreet naar de rentmeester, een gerechtsofficier of afgevaardigde schepen overgeheveld (11). Bij veel Commanderijen was deze bevoegde persoon gehuisvest in een huis met statuur op een locatie vlakbij het kasteel. In Alden Biesen staat bijvoorbeeld zo'n goed bewaarde historische rentmeesterwoning. Dus indien de benaming 'tribunaal' historisch gezien kan worden gekoppeld aan dit pand, komt de hypothese 'rentmeesterwoning' tevens om de hoek kijken. In Sint-Pieters-Voeren is echter niet vastgesteld of zo'n huis bestond en welk pand dat was. Mogelijk had het oude stenen huis op Veld 9 deze functie? Ik heb de relatie tussen de term 'tribunaal' en dit pand niet kunnen vaststellen, daarom laat ik deze uiteenzetting voorlopig voor wat het is.

Op de Ferrariskaart (12) uit 1771-1778 staat dit pand afgebeeld als een L-vormig gebouw met een uitbouw op het huidige hoofdgebouw richting openbare weg. De verandering van vorm is opmerkelijk.

Van een andere historische kaart (13) weet ik niet de exacte datering, mogelijk tweede helft achttiende eeuw. Er zijn drie kleine bouwblokjes op deze locatie zichtbaar. Ook staat de term 'boven de kerk' vermeldt. Verder biedt deze kaart weinig houvast.

De Villaretkaart (14) uit 1745 is de oudst bekende duidelijke kaart van St-Pieters-Voeren. Deze topografische kaart is wat landschappelijke detaillering en geometrie betreft betrouwbaar (15). Het pand van de buren is herkenbaar ingetekend. Dit pand komt niet voor op deze kaart. Dus mogelijk was hier voor 1745 nog geen bebouwing en hebben we de oorsprong van *la Tourelle* gevonden.

Uit het bronnenonderzoek wordt het een en ander aannemelijk over het ontstaan van het gebouw:

1745 Geen pand
1778 Een L-vormig gebouw
1841 Huidige vorm, minus toren?
1841 Oud uitziend kasteel met toren

Interessant of deze historische informatie te relateren is aan de bouwsporen.

Het perceel en eerste indruk

De relatie met het naastgelegen huis wordt verondersteld. Echter de historische openingen in dat pand, zoals de boogpoort in de voorgevel, zijn noord/west, dus van dit pand af gericht. Bouwkundig hebben beide gebouwen weinig raakvlakken en de inplanting sluit niet mooi aan. Discutabel is dat ze zijn ontstaan als één hoeve met binnenplaats. Dus de exacte relatie is vooralsnog onduidelijk.

Het kleine uitstulpje aansluitend op de noordgevel, heeft moeten wijken voor het huidige landgebouw van het einde van de negentiende eeuw of het begin van de twintigste eeuw. Een aftekening op de muur, ter hoogte van de schouw, bevestigt mijn vermoeden dat het diende als bakoven. Tevens trof ik hier de restanten aan van het vermoedelijk schuurtje, beide zichtbaar op de kaart uit 1841.

Ook vond ik een buitentoilet, restanten van enkele zandstenen waterbakken en een huisvuilbelt met potscherven, kapot glaswerk en ander klein huishoudelijke afval van de laatste honderd jaar. Aan de zuidzijde van het perceel, zijn de beerput en fundamenten van het in 1997 afgebroken vakwerk dienstgebouw (16) nog aanwezig. Dat was opgericht kort na 1841 en stond dus ook nog niet op die kaart. Een paar grote blokken silex vond ik op de plaats van de voormalige 'smidse' aan de rand van de weg – waarschijnlijk delen van de sokkel. Dit was dus een robuust gebouwtje. Van de voormalige vleugel uit 1778 heb ik (nog) geen grondsporen teruggevonden.

Thans inpandig kijkgat in de toren.

Trapdeur met houten klinkje.

De voorgevel is, in twee fases, vermoedelijk opgemetseld in de loop van de negentiende eeuw. Dat is dezelfde periode als een deel van de achtergevel en de voor- en achtergevel, alsmede de constructie, van de aanbouw. Ook enkele binnenmuren en deuren stammen uit die tijd.

Het hoofdgebouw is geheel onderkelderd door vier tongewelven met passages en twee trapopgangen. Een derde keldertrapje en andere verbouwingen in het zuidoostelijk deel vonden plaats om een derde wooneenheid in de aanbouw te creëren. De andere twee eenheden in het hoofdgedeelte werden gevormd door een kelderpassage en de doorgangen op de begane grond en verdieping af te sluiten. Gedichte muurvlakken, een trapraveling in het plafond en een dichtgestort keldertrapje herinneren hier nog aan. Daarmee is duidelijk geworden, waar de drie zelfstandige woondelen zich bevonden uit het pamflet van 1841. Tot dusverre vullen alle bouwsporen de geschiedschrijving aan.

En verder naar 1593

Maar dan komt de eerste verrassing. Een hoeksteen van de voorgevel dateert 1593. De gehele noordelijke topgevel, inclusief de restanten van een ingemetseld houten kruisvenster, lijkt authentiek. Ook inpandig zijn diverse deurtjes, soms met authentiek hang- en sluitwerk, en tevens enkele historische schouwen, weliswaar in slechte staat en soms diverse malen aangepast, te herleiden tot de zeventiende eeuw.

De bakstenen van de toren zijn aan de buitenzijde geteisterd door spijkers van voormalig regelwerk, muizenvertanding is verwoest en de basis puilt naar buiten. Inpandig is metselwerk deels weggehaald en gescheurd. De balken als aanzet voor de spitsconstructie zijn doorgezaagd. Constructieve elementen zijn onderhevig aan langdurige slijtage. Spreekt voor zich dat de toren niet recent is opgemetseld. De toren is echter ook niet middeleeuws en had nooit een puur verdedigende functie. Daarvoor is de bouwmassa niet voldoende robuust. De houten wenteltrap (17) met de oorspronkelijk trapdeur is vermoedelijk uit de zeventiende eeuw. Het metselwerk van de toren heeft in het verleden nooit een ander doel gediend als het ondersteunen van deze trapconstructie. Echter het ontwerp van deze stenen behuizing sluit niet aan op de rest van het pand. Kortom, ik schat de toren niet ouder dan 1593 en een latere herplaatsing is plausibel. Het metselwerk van de toren is deels op het vakwerk van het hoofdgebouw gemetseld. Dus dat betekent dat deze sectie zeker ouder is. Tijd om dit bouwdeel nader te bestuderen.

Naar de oorsprong 1494

Na het verwijderen van stucwerk en verzetwandjes, bleek de structuur te bestaan uit vakwerk. Vervolgens heb ik een oorspronkelijke balk dendrochronologisch laten onderzoeken 18). Hiervoor wordt een rond kokertje hout uit een balk geboord. De opeenvolging van jaarringen van dit stukje hout wordt vergeleken met honderden boringen van andere historische locaties. Dat leidt tot een nauwkeurige datering van de kapdatum van deze balk. De marge bedraagt enige jaren door onzuiver spinthout. De periode tussen het vellen van de boom, het vervaardigen van het vakwerk op de werkplaats en de totstandkoming van het huis bedraagt een paar maanden. Daarom komt de kapdatum van de boom ook overeen met de totstandkoming van het huis. Uit de resultaten bleek dat dit vakwerkhuis is ontstaan rond 1494. Daarmee behoort het tot de drie oudste woonhuizen van Voeren.

Gerestaureerd sleutelstuk.

Detail van de schouw met impost en eierlijst.

Daarna heb ik door analyse van telmerken en paringstekens, de oorspronkelijke constructie in kaart gebracht. Een deel van dit eiken skelet bevindt zich nog op dezelfde plaats, enkele balken zijn verwijderd, vervangen of op andere plaatsen in het pand hergebruikt. De contouren van dit vakwerk blijken ongeveer gelijk aan dat van het huidige hoofdgebouw. Aan de zuidzijde was de voorgevel anderhalve meter smaller in aansluiting op de huidige binnengevel.

Vakwerkconstructies zijn ontworpen vanuit een doordacht plan. Het oorspronkelijke ontwerp geeft inzicht in de functie van elk vertrek. Daaruit blijkt dat dit huis over behoorlijke statuur beschikte en als één geheel werd ontworpen. In het voorhuis ontvangst, verblijf en overnachting, in het achterhuis dienstverlenende functies. Het huis had een dubbele schouw centraal in de woning en een schouw in de keuken in het noordelijke achterhuis.

Conclusies

Voilà, nu hebben we meer inzicht in de oorsprong van het gebouw:

1494	Ontstaan vakwerkhuis (mogelijk op andere locatie)
1593	(materialen) topgevel
17de eeuw	(materialen) torentrap (met toren?) en inpandige bouwelementen
1745	Geen pand? Daarna zeker eerste bebouwing
1778	Gebouw in L-vorm, daarna verbouwingen
1841	Huidige vorm, toren met recuperatie trap

Is er sprake van de oprichting van een pand tussen 1745 en 1771, gebruikmakend van een vakwerkhuis uit 1494 en diverse historische bouwmaterialen uit 1593 en de zeventiende eeuw?

Dat is omslachtig, maar wel mogelijk: Vakwerkhuizen werden vaker gedemonteerd, verplaatst en opnieuw opgebouwd. De Commanderij was van dezelfde eigenaar en werd in deze periode diverse malen aangepast. Dus diverse historische bouwmaterialen konden onttrokken worden uit deze bouwmassa.

Of is *la Tourelle* ontstaan als vakwerkhuis in 1494, verbouwd in 1593, de tweede helft van de achttiende eeuw, het begin van de negentiende eeuw en verder? Dan heeft de kaartenmaker van Villaret een foutje gemaakt. Misschien te veel pintjes gedronken in een lokale herberg? De toekomst zal het leren…

Hopelijk bent u even geboeid geraakt. Komende edities van d'r Koeënwoof beloof ik u drie korte verhaaltjes over enkele kleine, maar interessante vondsten. Allemaal voegen ze iets toe aan dit raadselachtig verleden. De komende jaren zal de geschiedenis van l*a Tourelle* verder worden ontsluierd. In de verre toekomst vat ik alles samen in een bescheiden boekwerkje. Zo blijft deze informatie behouden voor toekomstige generaties. Rest mij eenieder te bedanken die mij tot dusverre heeft gesteund of nog gaat helpen.

Bronnen

1. **Schlusmans, F.**, 1992. *Bouwen door de eeuwen heen, inventaris van het cultuurbezit in Belgie, deel 14n2*: 146-147.

2. **Moolenaar, T.**, *onuitgegeven rapport 2010-heden*, obv. richtlijnen bouwhistorisch onderzoek, Rijksdient Cultureel Erfgoed 2009, met dank aan Jef Mertens, Hendrik Tolboom, Monumentenzorg, Stichting Hendrick de Keyser e.a.

3. O.a. raadpleging archieven Alden Biesen, Hasselt, Bilzen en Voeren, literatuuronderzoek, navraag bij vroegere bewoners en Voerenaren.

4. **Moolenaar, T.**, *Analyse van de bouwmassa, deel van onuitgegeven rapportage*, 2010-heden, met dank aan Coen Eggen, Boudewijn Laugs, Hans en Ton Beijer, Jeroen Helsloot, Inge Specht e.a.

5. Atlas buurtwegen 1841, digitale inzage via het Geoloket van de provincie Limburg.

6. **Del Vaux, H., 1841**. *Dictionnaire géographique de la Province de Liège, 2e éd., première partie, Rive droite de la Meuse*. Liège: 176.

7. **Rijksdienst Monumentenzorg**, 1994. *Achter slot en grendel, historisch sluitwerk*.

8. Schoonbroodt 1785, inzage en kopieën o.a. via het Rijksarchief Hasselt.

9. O.a. attestatie van Damian Hugo van Schonborn waarin hij als heer van Sint-Pieters-Voeren veklaart 'alles te doen wat eenen goeden heer sijne onderdaenen schuldigh is', RH, oorkonden van Alden Biesen, nr. 2326

10. Zie **Van der Eycken, M.**, 1994, *De Commanderij Sint-Pieters-Voeren* voor een overzichtslijst van commandeurs.

11. **Nijssen, R., Houbey, K.**, Erfgoed Haspengouw, 2013. *Van grote en kleine komaf. Onderzoeksgids voor de geschiedenis van de kasteelbewoners in Haspengouw,* met verwijzing naar de diverse bronnen.

12. Ferrariskaart, tot stand gekomen tussen 1771 en 1778, digitale inzage o.a. via het Nationaal Geografisch Instituut, tabblad 211 Mheer.

13. **Sweron, G.,** 2012. *Sint-Pieters-Voeren, een historisch en monumentaal kleinood*. Voeren: 46-47.

14. Villaretkaart 1745, afdrukken verkrijgbaar bij het Institut Géographique National Paris, inzage o.a. bij KU Leuven en het Provinciaal Archief te Hasselt.

15. **Vandenghoer, C.**, 2015. *De kaart van de Franse ingenieurs-geografen 1745-1748*. http://www.heemkunde-vlaanderen.be/images/Bladwijzer_december_2015_villaretkaart.pdf

16. Diverse foto's, tekening en beschrijving in mijn bezit. Zie ook de beschrijving in **Schlusmans** (bron 1), de schets van **Warrink**, 1991, in *Een zomer lang zwerven en tekenen in de Voerstreek* en een foto uit het archief Voeren.

17. **Janse, S.,** 1996, *Trap en trede, houten trappen in monumenten*.

18. Dendrochronologisch rapport Hebolabo 2010, in opdracht van Tom Moolenaar, in samenwerking met Ton en Hans Beijer.

19. **Eggen, C.**, 2016. *Vakwerkbouw*.

Voor copyright of meer informatie: tom.molenaar@gmail.com.

Inhoud van dit nummer

2 Natuurreservaat Altenbroek bestaat twintig jaar — *Rik Palmans*

10 Het oosten en het westen van Voeren — *Elza Vandenabeele*

15 Een Romeinse weg in Hoeneveldje — *Tim Vanderbeken*

26 Zuivelfabriek Sint-Brigitta in Sint-Martens-Voeren — *Julien Geelen*

30 Parochiepriesters van de parochie Onze-Lieve-Vrouw-Tenhemelopneming Moelingen — *Willy Machiels*

41 Bakkerijcollectie Theo Broers geïnventariseerd — *Katrien Houbey*

44 Voeren in mei 1940 — *Elza Vandenabeele*

46 Herinneringen aan de oorlog — *Rina Lorquet-Spee, Jan Lemmelijn*

50 1914-1918 – enkele aanvullingen — *Elza Vandenabeele*

51 Van dorpsstier tot proefbuis — *Julien Geelen*

54 De nagelboom van 's-Gravenvoeren — *Willy Duijsens*

55 De raadselachtige geschiedenis van la Tourelle — *Tom Moolenaar*

D'r Koeënwoof is een uitgave van de vereniging **Heem en Natuur Voeren.** Deze vereniging wil het streekeigene ten aanzien van natuur en cultuur bestuderen, bevorderen en beschermen. Heem en Natuur Voeren bezorgt de leden **het Voerens Blaedsje** als kwartaalblad, alsook dit jaarboek.

Verantwoordelijke uitgever: Rita Plattau, voorzitter Heem en Natuur Voeren, Ketten 13, 3798 's-Gravenvoeren (rita@heemennatuurvoeren.be)

Hoofdredactie: Jos Buysen (jos@heemennatuurvoeren.be)

Redactie:Elza Vandenabeele (info@net28a.eu), Zaquilla van Loenen (zaquilla.loenen@skynet.be), Rik Palmans (rik@heemennatuurvoeren.be)

Opmaak: Jos Buysen, Rik Palmans

Als je ook iets interessants hebt te vertellen over de geschiedenis of de natuur van de Voerstreek, mag je altijd contact opnemen met de redactie van d'r Koeënwoof.

Kaft

Vooraan: een 'purperen hei' is de Schoppemerheide nog lang niet. Maar de heideplantjes hebben toch al weer een stukje van het gebied veroverd. (Meer informatie op pagina 5.)

Achteraan: de 'nagelboom' in 's-Gravenvoeren is grotendeels afgestorven, maar één gezonde vaatbundelstreng loopt precies waar het kruisbeeld is bevestigd. (Meer informatie op pagina 54.)